

ОРИГІНАЛЬНЕ ПИСЬМЕНСТВО XI—XII ВВ.

Поділ матеріалу. Від огляду письменності перекладної переходячи до оригінальної, передусім мусимо зазначити, по-перше, що оригінальність сеї літератури часто не дуже велика. Її твори часто дають не більше як приложення до місцевих умов ходячих формул і фраз, даних святим письмом чи святоотецькою літературою. Часом наші нібито оригінальні писання являються переробкою, парафразом візантійських або болгарських творів, так що нелегко буває потягнути границю між таким «оригінальним» писанням і тими перекладеними творами, які підпадають на нашім ґрунті різним переробкам, додаткам, інтерполяціям (вставкам). І тому що докладнішого аналізу над більшістю писань не переведено, переважна більшість сеї оригінальної літератури все зістається «під підозрінням», під можливістю бути признаною за перерібку, тільки більш або менш не оригінальну, якихось візантійських творів чи їх компіляцію, комбінацію й т. інше.

По-друге, величезна більшість сього оригінального письменства має дуже мало претензій на літературність — не багато більше часом, як й ті пам'ятки діловодства і законодавства, про котрі була мова вище. Такі, напр., різні релігійно-моральні поучення або сказанія, зложені без літературних претензій, з одиноким бажанням задержати в пам'яті якийсь важний з церковнорелігійного становища факт.

Деякі з них заховали імена своїх авторів (не завжди докладно), інші розплилися в морі анонімного письменства, де кінець кінцем незвичайно трудно буває їх відрізнити від аналогічних перекладних, перероблених або принесених з Болгарії писань. Студії в сім напрямі, над сею анонімною та псевдоєпіграфічною літературою досі були ведені дуже слабо, принагідно і несистематично. Від часу до часу виловлювалось на виривки одно — друге — третє слово, в котрих добачали більш або менш виразні подіб-

ності до манери того чи іншого письменника, до тої чи іншої місцевості або часу, але не було серйозних проб перевести систематизацію сього матеріалу, досі не те що не виданого, але й не перечитаного, не аналізованого. Через те обертаємось в доволі невеликім числі творів, котрих авторство донесла нам традиція або аналіз змісту чи форми виявив скільки-небудь ясно їх приналежність певній добі, певній країні, або хоч загально — нашому письменству старої доби.

Ся маса неясностей, зв'язаних з приналежністю захованих писань, безмірно утруднює їх угрупування відповідно їх хронологічній добі і географічному, краєвому походженню. Приблизно п'ять століть часу, що обхоплює поняття нашої старої доби, на всім протязі нашої території, та ще з позакрайовими філіями сеї літературної школи, — се море доволі велике і простране, котре було б в великій мірі бажано поділити на менші хронологічні і географічні цикли, замість того «київського періоду староруської літератури», яким означувано всуміш те, що більш або менш певно, або хоч би тільки правдоподібно можна було зачислити до передтатарських часів. Одначе на сім пункті зазначилось чимале розходження.

В нашій науковій літературі вияснялось все докладніше, що татарське лихоліття не перервало українського життя в його цілому, не погнало його на Московщину, як уявляли собі великоросійські дослідники. Київська доба продовжувалася в галицько-волинській, і в самій Київщині її традиції тримались досить міцно та віджили зараз з тим, як став відживати Київ.

Науковий курс, таким чином, у нас ішов на знижку того татарського бар'єра, котрим відрізувано «київську добу» від післятатарських часів. В наукових же великоруських кругах пішов курс, так би сказати, на розклад київської доби. Київську добу, в її другій половині, уже XII в., стали розкладати на ряд місцевих літератур: київській літературі признавалась загальніша, всеруська роль тільки для XI в., в XII вона вже має тільки місцеве значення і поруч неї являється література чернігівська, турівська, галицько-волинська, смоленська, новгородська, суздальська і т. д.¹

¹ Так викладає історію старої літератури Келтуяла. «Идейно-литературное творчество въ Киевской области съ середины XII в. продолжалось. Но оно уже не имѣло общерусскаго значенія». «Образованіе въ половинѣ XII в. мѣстныхъ общественно-политическихъ центровъ повело къ возникновенію мѣстныхъ аристократическихъ литературъ. Послѣднія возникли и развивались подъ вліяніемъ литературы киевской,

З другої сторони, знайшла прихильників гадка академіка Істріна, який з поч. 1900-х рр. виступив на прою проти українських учених, в особі особливо Франка, за їх тенденцію, мовляв, горнути все під українське письменство і занадто вившати ролю Києва. Їм наперекір почав він коштом українських центрів будувати «суздальсько-володимирську» літературу XIII в., загортаючи туди все чим-небудь, хоч здалека і випадково, причеплене до північних центрів або не прив'язане занадто вже ясно і недвозначно до центрів українських. А при тім став доводити висщість сеї суздальської літератури в порівнянні з київською XI—XII вв. щодо «роботи мислі», ідейності, живого зв'язку з життям, політичною і національною свідомістю. На його погляд, «перша епоха» (кінчаючи XII віком) була «напрямую космополітичного», її література «безідейна», «коли не будемо штучно добачати ідею в тім, що християнська наука виявляється в староруських пам'ятках в чистій формі»; «в розвитку ідеї сей період нічого не дав» і т. д.

Се було висловлено дуже різко і зробило неприємне враження. Виглядало так, що київська література, яка попередніми поколіннями істориків і істориків літератури однодушно вважалася незрівнянно багатшою, яскравішою, культурнішою в порівнянні з пізнішою північною¹, поки

но онъ имѣли и свои особенности. Изъ этихъ литературъ до насъ дошли только нѣкоторыя произведенія слѣдующихъ областей: 1) Новгородской, 2) Смоленской, 3) Туровской, 4) Черниговской, 5) Киевской, 6) Ростово-Суздальской и 7) Галицко-волинской» (2 вид., с. 680 і 724).

Генетично се впливає з тез ак. Істріна, які він виставив спочатку в своїй рецензії курсу проф. Владимирова, а потім ширше розвинув в статтях «Изъ области древнерусской литературы» (Журналъ Мин. Нар. Просв., 1903—1905). Він опротестував термін «київської літератури» і писав: «Ее можно назвать и киевской, но только въ томъ смыслѣ, если будемъ имѣть въ виду, что Кіевъ является наиболѣе крупнымъ центромъ просвѣщенія и литературы. Но при этомъ нельзя забывать, что наряду с Кіевомъ существовали и другіе центры, какъ напримѣръ: Смоленскъ, Новгородъ, Черниговъ, Галичъ. Кіевъ не объединялъ всей литературы до XIII вѣка; поэтому, если ее и будемъ называть киевской, то только потому, что Кіевъ являлся центромъ просвѣщенія. Но въ большинствѣ случаевъ нельзя сказать, гдѣ именно появился памятникъ; не вполне также ясно, въ чемъ состояла киевская литература, въ переводахъ ли перепискѣ, копированияхъ или въ самостоятельномъ составленіи новыхъ произведеній».

¹ Так, напр., Владимиров писав кілька літ перед тим в своїм курсі «Древняя русская литература киевскаго періода XI—XIII вѣковъ» (1900): «Нельзя не отдать предпочтенія древнему Кіеву въ его первыхъ шагахъ на пути блестящаго литературнаго развитія передъ всею послѣдующею древнерусскою литературою, въ которой не повторились ни Начальная Лѣтопись, ни Печерскій Патерикъ, ни Слово о полку Ігоревѣ. Почему? близкое ли живое общеніе съ самостоятельнымъ царствомъ —

вона вважалась інтегральною частиною русского, себто московського добра, тепер для декого стратила всі свої чесноти, коли на нього заявили претензії «малороси». Ідеї ак. Істріна знаходили авторитетних прихильників і входили в науковий і шкільний оборот. Так, напр., московський професор Сперанський в своїх лекціях («Исторія древней русской литературы», 1914), згадавши про полеміку Істріна з «тенденціозними висновками» Франка, вповні приймає висновки Істріна, відтинає від «київського періоду» не тільки «Моленіє Данила» та проповіді Серапіона, але й «Патерик», «Пчолу», «Толкову Палею» і т. д. і починає ними просто-таки «період московський», вважаючи мало раціональною назву «володимиро-суздальського». Кінець XII, весь XIII і початки XIV в. для нього «період перехідний» між сими двома періодами — «київським» і «московським»: позбавлений власної фізіономії, він розвиває київську літературу, «але здебільшого вже не на київським ґрунті».

Супроти таких поглядів, представлених не раз дуже заслуженими і шановними іменами (ак. Істрін нині стоїть на чолі відділу русского язика і словесності Петербурзької академії, котрий здавна став найвищим авторитетом в пи-

---

Византією было причиною этого блестящаго развитія древнѣйшей русской литературы, или особенное благопріятное положеніе русских писателей, ихъ любовь къ литературѣ, ихъ развитіе и вниманіе современнаго имъ русскаго общества,— вотъ вопросы, отвѣтитъ на которые можно только путемъ сравнительнаго широкаго изученія собственно древнерусской литературы въ ея разнообразныхъ отношеніяхъ.

Ще більш ясно і рішучо ставив справу Ол. Н. Пипін. В своїм курсі (1898) він писав: «Древній періодъ есть время преобладающаго значенія Южной Руси; но въ послѣднее время поставленъ былъ и еще составляетъ предметъ споровъ вопросъ: какое именно племѣ представляла эта Южная Русь». І розповівши суперечку про те, чи єсть безпосереднє преемство між Україною XVI—XVII в. і старою Київською Руссю, освітивши і політичну сторону питання — трактування нового українського руху як чогось нового, надуманого, нанесеного, а не зв'язаного з історичною традицією, він казав: «Такимъ образомъ, еще въ древнемъ періодѣ надо предположить не одинъ этнографическій типъ. Собственно говоря, ихъ было нѣсколько: кромѣ южнаго кievскаго, сѣверный новгородскій, западный — бѣлорусскій и сѣверо-восточный — великорусскій. Главнымъ дѣйствителемъ и во внѣшней исторіи и въ образованности былъ южный Кіевъ».

Но какъ бы мы ни понимали отношенія древнихъ земельныхъ народностей и степень ихъ участія въ развитіи древнерусской цивилизаціи, на какомъ бы языкѣ не говорили въ старомъ Кіевѣ, домонгольскій періодъ вообще носить иной характеръ, чѣмъ послѣдующіе вѣка — характеръ свободной непосредственности и свѣжаго проявленія силъ: въ исторической жизни народа это была пора смѣлыхъ подвиговъ, широкаго распространенія народної области; въ дѣлѣ образованія пора живої восприимчивости, инстинктовъ просвѣщенія, оригинальныхъ начатковъ литературы и поэтического творчества» (I, с. 140 і 155).

таннях старої словесності), я вважаю потрібним зазначити своє принципіальне становище в сім питанні.

Розуміється, нічого не можна мати проти того, коли для висвітлення еволюції московської культури чи літератури історики включатимуть в свій розгляд ту чи іншу пам'ятку українського походження. Так само і українським історикам ніхто не заперечить права включати в свій розгляд еволюції української літератури пам'ятки, які територіально зв'язані з якимись великоруськими чи новгородськими місцями, але відбивають на собі напрями, ідеї, форми й культурні засоби Києва і потрібні, за браком іншого матеріалу, для доповнення і вияснення образу київської літератури і культури.

Але для сього нема потреби, всупереч реальним даним, записувати до московського інвентаря пам'яток немосковських, відмовляючи до них права їх ближчим спадкоємцям, ані витискати *made in Ukraine* на тім, що ближче і безпосередніше зв'язане з Новгородом чи Суздалем. Зовсім кепською прислугою для науки, культури й людської солідарності було б таке викривлювання історичних перспектив, котре б мало *per fas et nefas* доказати «общеруськість» (велико)русської літератури і вилімінувати тінь «малоросійських» претензій на яку-небудь участь в історичнім розвою східнослов'янської літератури і культури і тим поперти тези про нововидуманість і безвиглядність нового українського руху.

Але йти сими слідами і перегинати в другий бік палицю, загнену російськими погодінцями, не буде в інтересах і нашої культури; краще буде випростувати справу по можності рівно, користаючи з науки і остороги, даної помилками російських дослідників, а не йти їх слідами.

Ми можемо признати їх улюблену тезу про «общеруський» характер київської літератури і культури, особливо доби першого київського розцвіту, який приблизно обіймає століття до смерті «Мстислава Великого», останнього дійсного представника київської гегемонії. Ся доба була общеруською, але в тім значенні, що вся Русь, в широкім розумінні слова,— вся Східна Європа, яка входила в круг політичних і культурних впливів нашого українського центру, жила його політичним і культурним змістом. Та центр був таки український, хоч який він «космополітичний» тоді був, скільки б там не було приходнів, з яких би земель не прибували ті «жаждущі научення», які постригались в київських монастирях, вчилися у київських «дідаскалів», вступали до кліру св. Софії чи св. Богородиці і т. д.

«Общероси» все ще пробують виїздити на пережитках Погодінської теорії, в її лагіднішому варіанті, данім Ягічем і Шахматовим після нашої полеміки з «великорусизмом полян» Соболевського, що, мовляв, Правобіччя було залюднене полудневим племенем, але за Дніпром, в Сіверщині, сиділи «середньоруси», предки великоросів, і Київ, як пограничний город, подібно як Москва, що лежала на межі середньоруського і північноруського розселення, був городом без етнічної фізіономії і не мав не тільки «малоруського», а навіть і «южноруського» характеру, тому його культура була тільки «общерусска», а не «южнорусска». Але великоросійство сіверян так само не може нічим бути доведене, як і великоросійство полян, і всі балачки про общеросійство Києва здебільшого являються останком старого великоруського всеросійства¹. Не буду повторювати писаного на сю тему і мною й іншими істориками та лінгвістами, се справа ясна і для всіх, хто нею інтересувався, являється вже безповоротно перейденою. Культура XI—XII вв. була українська, як ми кажемо тепер, або «южноруська», як можуть казати ті, для яких назва української звучить дико в приложенні до старших часів. Відтинати ж її від пізнішої галицько-волинської і новішої київсько-галицької літератури, а пришивати, під назвою «общеруської», знов-таки до «русської» — великоруської — се завсіди зостанеться операцією не науковою і науковим інтересам противною.

По сих загальних замітках я обгрунтую свій поділ матеріалу староруської доби, маючи на увазі головні моменти в розвою українського життя: історії старої словесності як вияву соціального і культурного процесу України.

Століття XI—XII — се період першого розцвіту київської культури. Перед ним лежало століття інтенсивної культурної роботи, яка приготувала сю добу розцвіту. Бо з розцвіту ніщо не починається. Вище ми навели міркування про те, що християнізація і письменство мусили початись у нас значно раніше. Той факт, що найстаршою скільки-небудь хронологізованою пам'яткою нашої літератури являється слово «О Законі і Благодаті», твір високої літературної вартості, а притім органічно зв'язаний з життям, з традицією, який панує над нею, перейнятий гордою свідомістю своєї високої гідності і вартості,— сам по собі вже проречисто свідчить про інтенсивну попередню

---

¹ Див. мій перегляд цього питання в статті «Спірні питання староруської етнографії» («Статті по славяновѣденію, Петерб. Академії Наук», I, 1904).

культурну працю. Поруч нього, як такий же культурний документ, треба поставити старшу редакцію «Руської правди» (17 параграфів), яка по всякій правдоподібності являється кодифікацією права перед'ярославового і дає вислів еволюції державного ладу попередньої доби¹.

Нарешті, щось конкретне, якась Володимирова хартія новоорганізованій руській церкві, може лежати і в основі церковної устави Володимира. Її грубий анахронізм, який відстрашував від неї істориків,— те, що вона мішає охрещення Русі за Володимира з першим охрещенням за часів Фотія («въсприялъ естъ святое крещеніе отъ грецьскаго царя и отъ Фотія патріарха царегородьскаго»,— каже в ній Володимир), вказує тільки на недокладність тої редакції, котру ми маємо. Може навіть бути, що в основнім тексті була тут якась згадка про Фотієве хрещення Русі і фундацію київської місії, тільки постилізована нещасливо².

Таким чином, в історії нашого письменства ми повинні припустити приготовчу стадію— тільки що досі не можемо ще вказати зовсім певних пам'яток не тільки літератури, але навіть письменності з сеї до Ярославової стадії. З найбільшою правдоподібністю можемо зарахувати сюди, власне, оту найстаршу «Руську правду»; дуже правдоподібно, що й слов'янські тексти умов з греками 911—972 походять з X віку, а не були перекладені з грецьких оригіналів в XI. Та не виключено, що ближчі палеографічні спостереження викриють щось старше і серед недатованих рукописів, які нині зачисляються до XI віку часом тільки тому, що сей вік здається найстаршим віком взагалі. І серед анонімної літератури, котру досі не вважали теж можливим датувати раніше як XI—XII віками, докладніший аналіз може ще вкаже дещо старше, або нові рукописні та мовні студії щось дадуть в сім напрямі, подібно як вказали недавно (див. вище) групу занесених на Русь старих західних пам'яток.

По сій приготовчій, перед'ярославовій добі іде століття, представлене іменами Іларіона, Якова, Феодосія, Нестора, Мономаха і вінчане великою київською літописною збіркою, закінченою в другім десятилітті XII в. Я назвав його добою першого київського розцвіту. Рахувати його можна від 1020-х рр., коли в Києві запанував Ярослав, замирившись з Мстиславом, або від Ярославового самодержавства 1030-х рр. до смерті Мстислава Вел.

¹ Про се в моїй рецензії Геца, *Das russische Recht* (1910), Україна, 1914.

² Перегляд питання в III томі «Історії», с. 285.

За періодом першого розцвіту настає те, що можна назвати золотим віком староруської творчості, який обіймає теж приблизно століття, від 1130-х рр. до монгольської руйни. Це період політичного упадку Києва, економічного занепаду Подніпров'я, колонізаційного відливу людності на захід і північ. Але, як то часто буває, доба попереднього економічного і політичного розцвіту приготує літературні засоби і виховує таланти, які вповні проявляють себе аж пізніше, по тім, як та економічно-політична база вже ослабла цілком. Це століття зазначене такими творами, як «Слово о полку Ігоревім», проповіді Кирила Турівського, повісті про київські усобиці XII в., печерські повісті,— в сумі се дає право назвати се століття золотим віком старої літературної творчості, котрої центром все ще зіставався Київ, а ареною полуднева Русь, Україна.

Експансія культурна і літературна в сім часі настільки розвинулась, що в різних землях виростають свої культурні центри, в котрих працюють виученики київської школи, збирають наоколо себе книжних людей, ведуть більш-менш самостійну роботу по київським взірцям, продовжуючи, поширюючи, поглиблюючи сю літературну, письменну працю, почату в Києві. Говорити на сій підставі про «турівську» чи «смоленську» літературу, як се робить дехто, розуміється, буде великим перебільшенням. Так само як великоруську літературу XIX—XX вв. не можна дробити на літературу петербурзьку, московську, рязанську, а українську — на київську, полтавську, катеринославську і т. д., не годиться се робити і для XII—XIII в.

Правда, сеї літератури не можна вже так рішучо об'єднувати під одною назвою київської літератури, як се робимо для попереднього, XI/XII століття: Київ уже не концентрує так повно і абсолютно літературної східнослов'янської творчості, як перед тим. Географічно вона більш розпорошена, потроху зв'язується з місцевим життям, його інтересами і тенденціями, емансипується від політичних інтересів київських і затрачує спеціально київський пункт погляду. Найскорше се діється в Новгороді, одвічним контрапункті Києва. Його і для попереднього часу треба б уважати в значній мірі самостійним культурним центром; але в сфері літературної творчості він проявляє себе мало: як ми маємо звідти багато копій, так мало маємо відти літературних творів¹. Потім політично

¹ До речі буде завважити те, що підчеркнено в наведеній цитаті Пилина, що Новгород як центр треба відділяти від великоруського, суздальсько-володимирсько-московського центру. Новгород репрезентував,

сепарується Суздаль-Володимир, і культурне, книжне життя там наростає, але в творчості сей новий центр проявляє себе також поволі. Місцева письменська праця зостається філіяцією київського центра, і Київ все-таки далі панує на протязі всього сього століття над сими всіми місцевими розгалуженнями, над усею експансією творчості, давніше скупленої в Києві. Се однаково треба сказати і про місцеві центри українські й інші східноєвропейські.

Зміст і інтенсивність тодішнього українського літературного життя ми не можемо вповні оцінити, не беручи в рахубу сих його розгалужень, і мусимо, щоб виробити собі суд про нього, втягати невідмінно і ті літературні, скільки-небудь характеристичні й важні твори, які можуть доповнити чим-небудь загальний образ.

В слідуочій, галицько-волинській, або татарсько-литовсько-польській добі, що відкривається монгольським походом 1239 р., політична роля Києва гине цілком, культурна упадає далі.

На північнім сході починає концентрувати культурне життя Москва, хоч тільки від другої половини XIV віку, а властиво в XV віці тут справді наростає самостійна літературна творчість. Україна ж довго не може сотворити культурного осередку, який узяв би провід усього культурного життя її. Володимир, Галич, Перемишль, Луцьк, Львів — все центри місцевого характеру; тільки в другій половині XVI в. Львів здобуває всеукраїнське значення, котре слідом перебиває у нього відроджений під козацькою рукою Київ. В Києві весь сей час культурне життя таки не завмирало до решти; воно тліло під попелом руїни бодай в тих кількох монастирях, що тримались на старих звалищах. Але письменська спадщина всіх сил українських центрів разом незвичайно мала з сеї доби.

В парі з розпорошенням культурного життя йшло загальне пониження творчої енергії і сили в письменстві, як у нас, так і на півночі. Великоруська книжна творчість сеї доби теж дуже убога з літературного погляду, але там був, як сказано, центр, який консервував, громадив результати сеї творчості. Були інституції, заінтересовані в такім консервуванні, була сильна княжа власть, була консолідована ерархія, монастирі, аристократія, і кожний підбирав матеріал цінний для нього, коли не по літературності, то по своїм тенденціям. У нас же на Україні прилучались

можна сказати, четверту східнослов'янську народність, поруч теперішніх великоросів, білорусинів і українців. Москва знищила її, і вона згинула, властиво, без спадкоємців, коли не рахувати північновеликоруських діалектів.

несприятливі політичні, економічні, колонізаційні, національні обставини. Все ослабло, розбилося, розхиталось; змаліли не тільки засоби, а й енергія, послідовність і витривалість в обстоюванні своїх позицій, в громадженні літературного аргументу на їх оборону. Впала і енергія продукції, і енергія консервування, а більш дбайлива і запопадлива в сім напрямі Північ уже не цінила, не хапала, не консервувала нашого матеріалу. Все се має своїм наслідком, що не тільки літературна, а й письменська спадщина наша з сих часів — з кінця XIII в. почавши і до першого відродження XVI в. — представляється так нужденно. Виглядає вона тепер безконечно гірше, безсумнівно, ніж була в дійсності. Розуміється, крім усього іншого й наукова робота в сім напрямі: вишукування й інвентаризації останків української письменності — велась досі незвичайно слабо. Але і при найбільшій енергії вона вже не буде спроможна реставрувати, а навіть зареєструвати багато затраченого, навіть за поміччю усної традиції, яка заховала і донесла до нас деякі останки, відгомони, висліди духового життя сеї темної доби.

Через те виникає для нас, хоч і з інших мотивів, той сам примус використовувати для пізнання культурного і письменського руху сих часів, за браком добре датowanego, безсумнівно зв'язаного з українськими центрами матеріалу, також і такий анонімний, непевного походження, а навіть і певно зв'язаний з іншими, не нашими центрами матеріал, про який можемо бути переконані, що він відбиває ті літературні та книжні течії й тенденції, які захоплювали собою і Україну, завдяки одноцільності церковної організації передусім. Не вважаючи на змагання українських земель до ерархічної самостійності, що починаються з фактичним перенесенням митрополичої резиденції на північ при кінці XIII в., ерархічна лучність, хоч і з перервами, досягла до початків XV в. Митрополит Кипріян, репрезентант полудневослов'янського відродження, був ще спільним митрополитом, який своїми об'їздами удержував в повній лучності північні і полудневі епархії, і нова хвиля полудневослов'янської відродженої книжності, зв'язана для нас з іменами Кипріяна і його братанича Цамблака, являється останньою спільною культурною хвилею, яка розтікається по всій Східній Слов'янщині, об'єднуючи спільним літературним інтересом, смаком, культурним запасом землі українські, великоруські, білоруські. По сім ерархічна єдність уривається, культурні й літературні взаємини слабнуть. Московщина, що підбиває собі в тім часі новгородські землі, і такі опозиційно настроєні

до московських впливів області, як Тверщина і Рязанщина, ідуть своєю дорогою; західна, українсько-білоруська Русь — теж своєю. Взаємини і запозичення стають епізодами, котрі можна використовувати тільки як епізоди. Але перед тим, кінчаючи першою четвертиною XV в., було інакше, і нерозірвана спільність ерархічна дає змогу використовувати всі аналогії культурні і літературні з різних частей сеї ерархічної спільноти.

Отсих циклів будемо триматись в дальшій огляді оригінальної літературної книжної творчості старої доби. Я думаю, що се дасть більшу повноту і прозорість літературній перспективі. Збільшується за се трудність в огляді пам'яток, які досі, за браком ближчих хронологічних вказівок, загально зараховувались до староруської, чи домонгольської, доби. Їх прийдеться більш конвенціонально прилучати до котрого-небудь з сих циклів — куди котрому ближче.

Ітак, перед нами чотири цикли книжної літератури: перед'ярославський, часи київського розцвіту, золотий вік староруської літератури і доба галицько-волинська.

Але першого ще не будемо оглядати осібно, через недостачу скільки-небудь певного літературного матеріалу і приготовчих студій. При огляді матеріалу часів розцвіту вирине не одно, що кине деяке світло на попереднє. Але почнемо від часів Ярослава.

«О Законі і Благодаті». Слово «О Законъ и Благодати», як воно звичайно зветься для короткості (в оригіналі: «О законъ Мойсеємъ данемъ и о благодати и истинъ Іисусъ Христомъ бывшимъ — и како законъ отыде, благодать же и истина всю землю исполни, и вѣра во вся языки простре ся, и до нашего языка русскаго, — и похвала кагану нашему Володимеру, отъ негоже крещени быхомъ»), се наш найраніший літературний твір з ясними слідами часу і місця, який ми маємо. Але, в порівнянні з своїми високими прикметами і важним місцем в історії нашої літератури, обслідуваний він досі незвичайно мало і неповно, хоч з ним зв'язано чимало різних питань. Розмірно пізно він таки й звернув на себе увагу, перша звістка про сей твір була подана в 1839 р. в рефераті Кубарьова в московськiм історичнiм товариствi; але реферат лишився недрукованим, і тільки 1844 р. «Слово», нарешті, видано, з того одного кодексу синодальної бібліотеки, де воно має закінчення, котрого бракує в інших звісних досі копіях.

Видавець, звісний московський професор Горський, тоді ж висловив здогади, по котрим його автором можна вважати митр. Іларіона; сей вивід був прийнятий одними

категорично, як зовсім певний, іншими гіпотетично, що, мовляв, се можливо і навіть правдоподібно, хоч не може бути доведене цілком рішучо, і на тім більше-менше стало діло. Ніхто в новішій літературі не пробував скільки-небудь серйозно заперечити се авторство, і ми для короткості можемо називати автора Іларіоном, хоч і не вважаємо се авторство зовсім певним. Взагалі ніхто не задав собі праці докладніше вистудіювати сю дорогоцінну пам'ятку. Одинока спеціальна розвідка про неї — се кандидатська робота ак. Жданова (1872), але й вона опублікована була тільки в посмертнім зборі його творів (1904). Текст слова досі не уставлений певно, стиль, джерела, взірці літературні не проаналізовані докладніше. Просвічені потомки з нинішніх часів не показали себе вдячнішими супроти велеліпного ритора XI в., ніж ті любителі книжного почитання, які, списуючи, бесцеремонно переробляли, покорочували й компілювали його¹ протягом восьми віків.

Тим часом «Слово» приковує увагу дослідника своїми високими літературними прикметами і особливо для нас цінне, як одно з найбільш літературних, високо артистичних речей, які взагалі має наше письменство. Незвичайно важний се документ і з того становища, що се взагалі найраніший літературний твір, який доховався до наших часів сорозмірно в чистій формі (напр., в порівнянні з «Повістею временних літ», котру дослідники кладуть приблизно на ті ж часи). Нарешті, з культурно-історичного погляду се незвичайно важний показчик тих високостей, яких досягли книжники, так би сказати, першої черги, вихованці заведених Володимиром шкіл після офіційного запровадження християнства на Русі. Високо підіймається він над загальним рівнем після золотоустівського візантійського риторства, до котрого належить своєю риторичною манерою, так само як і століттям пізніший Кирило Турівський. Тільки той тісніше зливається з сими Златоустовими епігонами, замішується в їх юрбі, мало чим відрізняючись від них, тим часом як автор «Закона і Благодаті» могутньо злітає над сим пересічним риторизмом як індивідуальним своїм талантом, безпосередністю почуття, так і опануванням риторичних засобів — опануванням, а не підпорядкуванням себе ним. Використовуючи ці засоби для теми наскрізь оригінальної, національної — представлення прилучення до громади християнських народів своєї вітчизни —

¹ Недавно проф. Нікольський видав цікаву перерібку «Закона і Благодаті», розширену глосами — толкуваннями, взятими з тождованого пророчества Ісаї, списаного Упирем Лихим.— Сборникъ отд. рус. яз., т. 82.

Русі і звеличання її сучасної сили, блиску, поваги,— він творить річ єдину в своїм роді, яка не повторюється більше і зістається вічним набутком скарбниці не тільки нашої, але і світової.

Голубінський, що так песимістично оцінював нашу стару освіту взагалі, як знаємо вже, мусив зробити виїмок для Іларіонового покоління власне з огляду на його твір: «Твір або «Слово» Іларіона, славне дійсно заслужено, бо з усіх пам'яток письменності домонгольської доби по своїм прикметам і вартості його можна порівняти тільки з «Словом о полку Ігоревім»... се явище таке, що, не допустивши в старій Володимиро-Ярославовій Русі існування правдивої освіти, ми його не зможемо й пояснити. «Слово» Іларіонове — найблискучий ораторський твір, чудова, бездоганна, академічна промова. Кожний же ораторський твір складається двома елементами: внутрішньою силою слова, яке виявляє природну міру ораторської здібності, а не здобувається ніяким чином, і зверхньою формою і обробленням, яке досягається більшою чи меншою знайомістю з ораторською шуткою, що здобувається наuczанням. Не будемо говорити про внутрішню ораторську вартість «Слова», що показує в Іларіоні першорядного прирощеного оратора... але про зверхні прикмети, які не даються природою, а здобуваються наукою і свідчать про більшу або меншу знайомість з нею. З сього боку «Слово» Іларіона вповні бездоганне. З повною ораторською вправою і зручністю зроблено загальний розклад «Слова»; про повне знання ораторства як шкільної науки свідчить оброблення всіх деталей; все чудово вироблено, нема нічого зайвого — і з повним виученим умінням ужиті всі зовнішні ораторські ресурси» (I, 584).

Ми авторство Іларіона приймаємо тільки як правдоподібне, а не як певне. Певне тільки, що се твір київський, з часів Ярослава, правдоподібно, не пізніший сорокових років, писаний під враженням тих фактів, котрі наводяться на звеличання його героя — Ярослава: заснування нового міста, його укріплень і нової кафедри в нім, що сталося з кінцем тридцятих років. Він писаний, як виразно в нім сказано, а не імпровізований. Якоюсь духовною особою, не єпископом, бо про єпископів автор говорить як про вищу від себе категорію. Він являється, таким чином, показником освіти, талантів і настроїв людей сього покоління, людей місцевих, бо те, як автор говорить про Русь, про руський нарід, про його минувшину, не лишає сумніву, що пише се русин. Він відбиває в собі той піднеслий, самопевний настрій, свідомість доконаних великих

діл свого часу, в котрій жили київські верхи останнього десятиліття Ярославової доби: відбудування Володимирової держави, замирення сеї руської системи, погрому степових хижаків і блискучої переваги над сусіднім слов'янським світом — над Польшею, разом — імпозантних поступів мистецтва, письменства, християнізації, культури. Шахматов вказав на деякі інтересні стилістичні подібності твору з літературним матеріалом, який ввійшов до «Повісті временних літ» (див. нижче). Можна піднести певне споріднення духу й настрою між сим твором і «Повістю» в її старшій складі, так як вона писалась до київських замішань і половецьких погромів другої половини століття.

Отже, пригляньмося ближче сьому творові, щоб здати собі справу з артистичних методів і засобів словесного майстерства, котрими орудує покоління Іларіона.

«Слово», або «повість», як його зве сам автор, зложена з ряду циклів, з котрих кожний має свій вступ і закінчення та творить окрему риторичну цілість, а ідея «Слова» розвивається при тім строго логічно, переходячи з циклу до циклу, які становлять, таким чином, не механічно пов'язані образки, а органічно сполучені переходи в степенуванні загальної ідеї.

Починається похвалою Богові, що в славі своїй не забув людей своїх, але плоттю пострадав для їх спасення, перед тим для приготування давши їм Мойсеїв закон. Викликом: «Хто бо велій яко Богъ нашъ» автор робить перехід до експозиції, де намічується теза «писання сего» і докладно означається тема:

Закон предтеча був і слуга будучому віку, нетлінному життю, бо закон приводив узаконених до благодатного хрещення, хрещення ж перепускає синів своїх у вічне життя.

А споминати в сім писанню і пророчи провіщання про Христа, се зайве і на тщесловіє східне, бо що в інших книгах писане і вам відоме, і те тут положити — се дерзости образ і словохотія;

не невідущим бо пишеться, але надто насиченним книжної сладості;

не до ворогів божих — іновірних, но самих синів його,
не до сторонніх, але наслідників царства божого.

Тут ми бачимо приклади сього ритму, який автор потроху, обережно, ощадно, вводить в свій виклад. Перед тим у вступі маємо подібну ж ритмічну будову:

«къ живущимъ бо на земли челоѣкомъ въ плоть одѣвъ ся приде,
къ сущимъ же въ адѣ роспятіемъ и въ гробѣ положеніемъ сниде,
да обои — и живи и мертви
познають посѣщение свое
и божие прихождение

и разумѣють — яко есть живимъ и мертвымъ
крѣпокъ и силенъ — Богъ.

«Отже, про закон Мойсеем даний, і благодать і истину
Исус Христом бувші повість ся есть» — переходить від
вступу до теми автор і ставить ближчу тезу:

«прежде законъ — потомъ благодати,
прежде сѣнь — потомъ истина».

Вказує «образ того»: «рабочая Агарь и свободная Сар-
ра» — і розвиває його потім в ряді паралель:

«Авраамъ убо отъ юности своея Сарру имѣ жену си свободну, а
не рабу;

Богъ убо прежде вѣкъ изволи и умысли сына своего въ миръ по-
слати и тѣмъ благодати явити ся.

Сарра же не раждаше, понеже бѣ неплоды, не бѣ неплоды, но за-
ключенна бѣ на старость родити;

Безвѣстная же и утаенная мудрости божия утаена бяху и ангель
и человекъ, не яко не явима, но утаена и на конецъ вѣка хотящи яви-
ти ся.

Сарра же глагола къ Аврааму: се заключи мя Господь Богъ не
раждати, вниди убо къ рабѣ моеї Агари и родиши отъ нея;

Благодать же глагола къ Богу: аще нѣсть ми времени снити ми
и спасти миръ, сниди на гору Синай и законъ положи».

І так далі, десять паралелів між Агарею-законом і Сар-
рою-благодатею,— аж до першого собору апостолів в Єру-
салимі і проповіді серед жидів:

«Отгнана бысть Агарь съ сыномъ ея Измаиломъ, и Исаакъ сынъ
свободный наслѣдникъ бысть отцу своему Аврааму;

И отгнана быши Иудей и рсточени по странамъ, и чада благодат-
ная християни наслѣдници быша Господу и Отцу».

Звертаю увагу на зручний паралелізм в будові сих
циклів!

По сій великій серії паралель ряд поменших образків:
закон — місяць, благодать — сонце:

«Отиде Свѣтъ луны, солнцу восиявшю,—
такo и законъ благодати явльши ся;
и студенство ношное погибе, солнечный темнотъ землю согрѣвшю».

і так далі — аж до закінчення побожними міркуваннями,
які повертають до первісної гадки про божу ласку для лю-
дей, об'явлену в воплощенні Христовім. Тут знову в цілій
низці ритмічних паралелів, які являються поетичною дігре-
сією, що має на меті, очевидно, освіжити сим рядом об-
разів притьмену увагу, розвивається тема двох істот у Хри-
сті, божої і людської:

«Яко человекъ во утробѣ материи растяше —
и яко Богъ изыде дѣвства не вреждь.
Яко человекъ матерье млеко пріять —
и яко Богъ пристави аггелы съ пастыри пѣти: слава въ вышнихъ
Богу.
Яко человекъ повив ся въ пелены —
и яко Богъ пристави аггелы съ пастыри пѣти: слава въ вышнихъ
17 паралель разом!

Знову тим же викликом: «По истиннѣ: хто богъ велій, яко Богъ нашъ» — автор розпочинає нову частину своєї «повісті», де описує перехід від юдейського закону до християнства язиків і розповсюдження християнства серед язиків — аж до Русі. В ряді тез і образів описується і мотивується облищення Христом юдеїв і приймлення його язиками — і потім широкими рисами начеркується образ нового християнського світу:

«вѣра благодатная по всей земли распростре ся — и до нашего языка русьскаго доиде.

Законное езеро прейше, еваггельский же источникъ наводнивъ ся и всю землю покрывъ — и до насъ пролія ся.

Се бо уже и мы со всѣми христіанми славимъ святую Троицу — а Иудея молчить.

Христость славимъ бываетъ — а Иудеи кленоми.
Языци приведени — а Иудеи отринувени».

Перебивши сей ряд паралелів екскурсом в сферу пророцтв новим викликом: «Господь нашъ, яко чюдно имя твое по всей земли» — автор відкриває нову серію паралельних образів — нового християнського і старого поганського життя на Русі:

«И уже не идолослужители зовем ся, но христіани.

Не и еще безнадежници, но уповающе въ жизнь вѣчную.

И уже не капищъ съграждаемъ, но Христовы церкви зиждемъ.

Не закалаемъ бѣсомъ другъ друга, но Христось за ны закалаемъ бываетъ».

І знов, по маленькім інтервалі з сфери пророцтв: «Пусть і преисохшѣ земли нашей сушей, внезапно потече источникъ еваггельский, напаяя всю землю нашу, яко же рече Исаиа» і т. д., починається новий ряд паралель:

«И тако страннии суще — людии божіи нарекохом ся,

и врази божіи бывше — сынове божіи прозвахом ся,

а не иудейски хулимъ — но христіански благословимъ» і т. д.

Ряд кінчиться новим відкликом до пророцтв, які провіщували розповсюдження спасення по всьому світу, і по сім розпочинається «похвала Володиміру» як апостолові і хрестителєві Русі, поділена теж на три частини.

Насамперед іде історична частина, введена закликком до похвали: всі землі вдячно шанують і славлять кожна свого учителя, який навчив її православної віри:

«Похвалимъ же и мы по силъ нашей похвалами великая и дивная сотворшаго, нашего учителя и наставника великаго кагана нашего Владимира, внука старога Игоря, сына же славнаго Святослава, иже въ своя лѣта владычествующа, мужьствомъ и храбростию прослуша [прославились] въ краяхъ многнхъ, и поминаются нынѣ и словуть. Не в худѣ бо и въ невѣдомѣ земли владычествоваша, но в Русьской, иже вѣдома и слышима есть всѣми концы земли».

В величавих рисах малюється сей новий духовний патрон Русі — «каган» Володимир. На місце епічного героя дружинних пісень і повістей, так добре звісного сучасному поколінню, автор малює новий образ Володимира як лицаря Духа і довершене ним діло:

«Сей славний од славних родився, благородний від благородних, каган наш Владимир. І зріши і укріпивши ся, з дитинної молодости змужнівши в кріпости і в силу совершенно прийшовши, мужеством і розумом успіваючи, став единодержцем землі своєї, підбив під себе сусідні краї, котрі миром, а непокірні — мечем.

І так живучи в днях своїх і землю свою пасучи правдою, мужеством і розумом, — влодобився він посіщення Вишнього.

Зглянулось на нього всемілостивне око благого Бога і розуміння засяяло в серці його — зрозумів він марність ідольської хитрости і пошукав єдиного Бога, того що сотворив усю тварину видиму і невидиму...

Скинув з себе каган разом з одежею і ветхого чоловіка; скинув тлінне; обтрусив прах невірства і, ввійшовши в святу купіль, родився від Духа і води, в Христа хрестився, в Христа оболікса і вийшов з купелі, в білім образі, сином ставши нетління і ймення прийнявши вічне і славне в роді і роді — Василя, котрим записався в книгах життя, в вишнім городі нетліннім Єрусалимі.

І як се сталося, не скінчив на тім подвигу благовір'я і не тим тільки виявив свою любов до Бога, а подвигся ще і заповідав по всій землі своїй хреститись в ім'я Отця і Сина і Св. Духа, і ясно і голосно по всіх городах славитися Св. Трійці, і всім християнам бути: малим і великим, рабам і свобідним, молодим і старим, багатим і убогим. І не було ні одного, щоб спротивився благочесному його велінню: хто й не з любови хрестився, то з страху перед тим, що велів, — було бо його благовір'я з властью сполучено. І так уся земля наша в один час прославила Христа з Отцем і св. Духом.

Тогда начать мракъ идольскій отъ насъ отходити — и заря благовѣрія явиша ся.

Тогда тьма бѣсовскаго служенія погыбе — и солнце евангельское
землю нашу осия;

капища роздрушиша ся — и церкви поставляють ся;

идоли сокрушають ся — и иконы святых являху ся;

бѣси пробѣгаху — крест грады освящаше,

и пастыри словесныхъ овецъ Христовъ сташа епископи, а презвитери
и діакони безкровную жертву возносяще,

и весь клиросъ украсиша въ лѣпоту,

и одѣша святія церкви.

Апостольская труба и еваггельскій громъ вся грады огласи.

Темян [кадило] Богу воспущаемъ воздухъ освяти.

Монастыреве на горахъ сташа.

Мужи и жены, мали и велнции — вси людие исполньше святыя церкви, вославиша глаголюще: единъ святъ, единъ Господь Иисусъ Христосъ!..»

По сім новим викликом: «Тебе же како похвалимъ, отче честный и славный в земныхъ владыкахъ...» — відкривається властива похвала Володимирові, яка потім зручно переводиться в похвалу його потомству, сучасному княжому дворові, сучасному Києву — як свідкам заслуг, побожності, правовірності покірного князя:

«Добрий послух [свідок] благовірію твою, блаженниче, свята церква Богородиці Марії, котру ти збудував на правовірній підставі, де й твоє мужественне тіло лежить, чекаючи архангелової труби!

Дуже добрий послух син твій Георгій, котрого Господь зробив по тобі наступником в твоім владичестві —

не рушаща твоихъ уставъ,— но утверждающа,

ни умалюща твоему благовѣрію положенія, но паче прилагающа, не казяща, но учиняюща» —

всіми тими новими будовами, котрі ритор перечисляє як великі діла Ярослава: нова кафедра св. Софії — «церква дивна і славна всім окружним сторонам, якої другої не знайдеться у всім північнім краю, від сходу і заходу»; новий Київ, заложений при сій кафедрі, що мов «вінцем обложив» старе місто; нові ворота («золоті») з церквою Благовіщення на них — «аби архангелів привіт Діві повторявся сьому місту, як тій був сказаний: Радуйся, обрадована, Господь з тобою, так городові: «Радуйся, благовірний граде, Господь з тобою!»

І по сім зручнім панеґірику — кінцевий поклик, сильний, гучний, як архангелова труба:

«Встань, чесна главо, з гробу твого, встань, отряси сон!

Ти не вмер, лише спиш — до спільного всім возстання.

Встань; ти не вмер,— не годиться вмерти тоді, віровавши в Христа, життя всього миру.

Отряси сон, зведи очі, аби видів, що Господь, сподобивши тебе честі там, і на землі небезпам'ятного лишив — в сині твоїм.

Встани, виждь чадо свое — Георгія,

виждь утробу свою,

виждь милого свого,

виждь егоже Господь возведе отъ чреслъ твоихъ,

виждь красящаго столъ земли твоей — и возрадуйся, возвеселися.

К сему же виждь и благовѣрную сноху твою Єрину [Ярославою дружину].

Виждь внуки твоя и правнуки —

Како живуть,

како храними суть Господемъ,

Како благовѣрие держать — по преданию твоему,

Како въ святыя церкви частять,

Како славлять Христа,

Како поклоняються имени его.
Виждь же и градъ величствомъ сияющъ,
Виждь церкви цвѣтущи,
Виждь христіянство растуще,
Виждь градъ иконами святыхъ освѣщаемъ,
блистающеса ч тмианомъ обухаемъ,
и хвалами и божественными пѣнии святыми оглашаемъ,
и си вся видѣвъ, возрадуйся
и возвеселися,
и похвали благого Бога,
всѣмъ симъ строителя!»

Наведені уривки і весь сей перегляд, думаю, дає поняття про риторичну манеру і артистичні засоби слова. Теологічний виклад, побудований головно з цитат св. Письма і адресований до розуму читача, чергується з ліричними партіями, обрахованими на естетичну емоцію, яка осягається, крім сильних, артистичних образів, також ритмічною будовою, вживанням симетричних фраз, де слово відповідає слову:

«Къ живущимъ бо на земли челоуѣкомъ въ плоть одѣвъ ся прииде,
Къ сущимъ ее въ адѣ розпятіемъ и въ гробѣ положіемъ сниде.

Прежде законъ, потомъ благодати,

прежде стѣнь ти, потомъ истина.

И како страніи суще — людии божіи нарекохом ся
и врази божіи бывше — сынове божіи прозвахом ся».

Вживаються на се ж римовані закінчення, як і в сім же прикладі, або повторення того самого слова на початку, як тільки що бачили ми.

При тім, одначе, автор не любить довгих і монотонних симетрій, перебиває їх ряди прозаїчними інтервалами і взагалі досить урізномороднює сі свої зовнішні ресурси, котрими пильнує підтримувати естетичне враження. Заразом повторенням, від часу до часу подібних, переходових фраз — на переходах між тими циклами, з котрих складається його «слово», чи «повість»:

«Кто бо велій яко Бог наш — той един творяй чудеса!

Вся же си Богъ нашъ на небеси и на земли, елика восхотѣ и сотвори.
Понстинъ, кто Богъ велій, яко Богъ нашъ...

Велій еси Господи, и чудна дѣла твоя...» і т. под. —

він немов провідним мотивом утримує одноцільність тону на протязі цілого, доволі довгого твору.

Штучніших літературних фігур автор уживає мало. Розмова Благодаті з Богом, передана в кількох словах, — се дуже поміркована персоніфікація абстрактного поняття, і одна з небагатьох драматизацій — введення діалогічної форми. Слова благовісника до Києва — «Радуйся, благо-

вірний граде» — образ ще більше стиснений, зведений до натяку. Автор взагалі не любить розвалюванню, в деталізації гарної, мальовничої подробиці, яка йому трапляється, що бачимо так часто у Кирила. Він уживає цих мальовничих елементів як побічних імпульсів, пильнуючи опанувати уяву і почуття, головним образом. В сім його стиль ближче підходить до манери нашої старої пісні і іншого великого «Слова» — о полку Ігоревім.

Цікаве притім, для такого вишколеного богослова, вживання апокрифічного елемента. Жданов справедливо заважив, що в деяких частях, напр., в паралелі божества і чоловічства Христа, слово «наповнено відгомонами, часом ледво помітними, апокрифічних традицій», і підчеркнув, що сим воно сильно різниться від строго канонічного, точного, ригористичного вислову Іларіонового «Ісповідання віри», яке з його іменем читається по «Слові» в згаданім кодексі Синодальної бібліотеки.

Відносини «Слова» до візантійських взірців я не вважаю досить вистудійованими; найбільш інтересне, що було досить виказане, се близька подібність наведеної вище антитези двох істот Христа (с. 64) з Єфремом Сирином¹, у слові на Преображення (в старім перекладі):

«Аще не бѣ плоть, Марія посредь что въведе ся,
и аще не бѣ Господь, Гавріиль Господа кого нарече?
Аще не бѣ плоть, въ яслехъ хто възлежи,
и аще не бѣ Богъ, аггели съшедше кого словословяху?
Аще не бѣ плоть, пеленами кто обвиваемъ бяше,
[и] аще не бѣ Богъ, пастыріе кому поклониша ся?» і т. д.
Тут дійсно знаходимо дуже близькі подібності, напр.,

в «Законі і Благодати»:
«яко человекъ, иде на бракъ
въ Кана Галилеи,
и яко Богъ воду въ вино преложи.
Яко человекъ, въ корабли спаше,
и яко Богъ запрѣти вѣтромъ и морю,
и послушаша его».

у Єфрема Сирина:
«Аже не бѣ плоть, кто призванъ бысть на бракъ
въ Кана Галилен
и аще не бѣ Богъ, воду въ вино кто преложи?
Аще не бѣ плоть, въ корабли хто спаше,
и аще не бѣ Богъ, вѣтром и морю кто запрѣти?»

Треба сказати, що се були ходячі образи, напр., у сучасника Єфремового Кирила Єрусалимського маємо паралелі, подібні і до Єфремових і до Іларіонових:

«Пливучи, він спав як чоловік, і ходив по водах, як Бог. В кам'янім гробі він був положений, як чоловік, але каміння розсілось зі страху перед ним» і т. д.

¹ Вказані М. П [етровським?] в Извѣстіяхъ рус. языка, 1908, IV («Иларіонъ митр. кievскій и Доментіанъ игуменъ хиландарскій»).

Але все-таки буквальні подібності, як вище наведені, показують, що Іларіон тут повторяв Єфрема, а не просто йшов за загальними ремінісценціями подібних образів. Можливо, що докладніший аналіз викриє в першій часті «о законі і благодаті» у властивім розумінні, більше таких безпосередніх слідкувань за привичними, улюбленими візантійськими взірцями. Та що се не було, в кожному разі виявом бідності власної інвенції, літературної безпомічності автора показує друга половина «Слова», де автор був зданий на власні сили, не мав готових образів і взірців і міг себе чути свобіднішим. Якраз тут він ще сильніший, ще кращий, робить враження глибше і естетичніше. В сій часті, рішуче, маємо тільки загальний вплив манери і форми післязолотоустової доби: нахил до гарних, мальовничих форм і висловів, до патетичного стилю, викликів, запитань, апостроф, будування паралельних рядів подібень чи антитез, до ритмічних циклів, паралельних висловів, громадження подібних виразів — те, що давалось загальним студіюванням сього письменства, а не слідкуванням за якимсь певним конкретним взірцем.

І як я вже одмітив, «Слово», в порівнянні з післязолотоустовою творчістю, має свій оригінальний смак і стиль. Багато тут значить безпосередність почуття неофіта, пафос одного з «нових людей Христових», який вливає новий зміст до затасканих візантійських форм, надає нову силу і виразистість сим затертим, заношеним релігійним поняттям, тезам і гадкам. З другого боку, такий же щирий пафос гордовитого патріотизму; почуття значності сього моменту, в котрім Руська земля — «не худа и невѣдома, но вѣдома и слышима всѣми концы земли» — входила в ряди культурних, цивілізованих народів. Але поруч сього мусить бути відповідно оцінена ся сильна, витримана мисль, яка, мов бездоганну музичну фугу, виплітає се мисленне плетиво і через цілий ряд силогізмів, від загальних абстрактних тез про Боже промишлення, через панегірик Благодаті, через пеани християнству во язицех, через тріумфальний гімн християнізації Русі і похвали його героєві Володимирові, веде уяву і чуття чи слухача чи читача («не невѣдущимъ бо пи ш е т ь с я») до властивої мети сього панегірика — похвали Ярославу і його родині. Се властиве завдання, поставлене собі автором, осягається бездоганно, і одмічений факт, що якраз друга частина слова, присвячена Русі, Володимирові, Ярославу, де Іларіон мусив бути самостійним, якраз сильніша і краща, — найліпше свідчить, що автор не мав ніякої потреби йти невільничо за візантійськими взірцями і в першій, загальній частині.

В відносинах до сучасного місцевого літературного руху були завважені деякі дрібні, щоправда, але дуже близькі, буквальні подібності між «Законом і Благодатею» і повістю про Володимира, включеною в «Повість»¹. Виникає питання, що́ хто у кого зичав і чи не вийшла повість про Володимира з тої ж самої робітні (не від того ж автора, а з того ж кругу), що й «Закон і Благодать». В пізніших писаннях вплив «Закону і Благодаті» безсумнівний. Найбільш виразисте, буквальне, велике запозичення читається в Волинському літописі: автор його попросту парафразував стару похвалу Володимирові і Ярославові, прикладаючи її до своїх князів, Володимира Васильковича і Мстислава Даниловича, як побачимо далі. Але взагалі панегірична творчість XII—XIII в. ішла за «Законом і Благодатею» як за своїм взірцем. Східнослов'янські і полудневослов'янські книжники користувались ним: так звисний сербський письменник XIII в. Доментіан в своїм житті Симеона Немані парафразував цілі сторінки «Закону і Благодаті», присвячені Володимирові Вел. В цілїм ряді великоруських писань, старших і нових, є такі ж запозичення. Все се свідчить про велику популярність сього твору, хоч рукописів його відомо досить небагато і, з виїмком одного, як сказано,— всі дефектні. Найстарший — фрагмент між т. зв. фінляндськими уривками, що по палеографічним прикметам датуються XIII або й XII віком.

Морально-дидактична література доби. Анонімні твори. Феодосій печерський, Яков, Мономах. Інші писання, надписувані йменням Іларіона, які пробувано зачислити до творів того самого автора, що написав «О Законі і Благодаті», не носять на собі його прикмет: молитва за руську землю, що читається в ркп. Синодальної бібл. після «Слова», і в пізнішій традиції вважалась твором Іларіона, згадане «Ісповідання віри», слово «О пользѣ душевнѣй», «Слово къ столпнику брату». Останні два взагалі й не беруться в рахунок; за перші два висловлюються й тепер різні аргументи про їх приналежність авторові «Закону і Благодаті». Але справа зістається доволі сумнівною. Ха-

¹ «Закон і Благодать»: Быша Июдѣи расточени по странамъ. Римляни Иерусалимъ разбиша... и расѣяни быша Июдѣи по странамъ.

«Повість»: расточи ны по странамъ. Римляны грады ихъ разбиша и сами расточиша по странамъ.

Епізод про Гедеона в обох творах теж оповідається в подібних виразах і т. д. (Шахматовъ, Разысканія, с. 417).

рактистичні особливості «Закона і Благодаті» не виступають і в них.

«Закон і Благодать» стоїть досі одинцем в спадщині сеї доби не тільки щодо виїмково високої, в порівнянні з іншими творами, штучно-артистичної будови, але вирізняється також і своїм теоретичним характером. Се твір штуки для штуки, артистичний панегірик, без замірів поучувати і научувати, звернений до людей, котрих він не без прибільшення, може, зве «аж занадто насиченими» всякою теологічною наукою. Тим часом характеристичною прикметою літературної спадщини сього віку являється якраз елемент поучування, і нема сумніву, що література на релігійно-моральні дидактичні (поучительні) теми мусила бути дуже багата. Так багато кожний скільки-небудь освічений прихильник нової віри мав сказати своїм сучасникам, накликаючи їх емансипуватись від старих навичок і вірувань, а приладжувати своє життя і вчинки до нової моралі!

Широко поширене «слово нѣкоего христороубца и ревнителя по правой вѣрѣ», начинене різними глосами і вставками на тему пережитків старої віри, являється характеристичним взірцем таких поучувань і дорікань. Воно не дає ближчих вказівок на час і місце свого написання, власне, може, наслідком пізніших перерібок і доповнень, але весь зміст його надихує глибокою стариною. Первісний текст його пробовано представити в такій формі:

«Ілія Фезвитянин заколов священників і жерців ідолських числом триста, не можучи терпіти християн двоєвірно живущих. Не гірші ж від жидів і еретиків ті, що в вірі і в хрещенню таке чинять? А творять то не тільки невіжі, але і віжі, попи і книжники. А як не роблять ті віжі самі, то п'ють і їдять ту молену справу. А коли не п'ють і не їдять, то бачать ті злі діла. А як не бачать, то чують — і не хочуть їх поучити...¹

Будите же вы, попове-книжници, подобници Павлу, великому учителю: учите же люди на добро и обращайтесь ихъ отъ лсти диявола к вѣрѣ истънньей... Якож бо пишеть: съдоша бо людие пити и ясти и вѣсташа играти и съблудиша со ближники своими... Того ради не подобае кръстьяномъ игрѣ бѣсовскихъ играти...»

---

¹ Се проба реконструкції первісного тексту, зроблена проф. Анічковим в його дисертації «Язычество и древняя Русь», 1914, с. 370, де зібрані й інші подібні діатріби проти поганських пережитків. Таку збірку опублікував свого часу Тихонравов, а потім Владимиров в «Памятниках церковно-учит. литературы» Пономарьова, кн. III.

Та коли й прийняти, що початкова основа цього «слова» була така загальна, зложена з самих текстів св. письма, переткана тільки переходовими фразами українського, чи полудневослов'янського книжника, то головний інтерес і популярність йому здобули додатки з конкретнішими вказівками на пережитки поганства, пороблені на східнослов'янським ґрунті, теж в дуже ранніх часах, XI—XII вв., і потім розширювані все новими подробицями:

вірують в Перуна і в Хорса і в Сима-Регла, і в Мокошь, і в віли, котрих числять тридесять (вар.: тридев'ять) сестриць невігласи і вважають богинями, кладуть їм жертви і коровай їм молять¹, курей ріжуть, і огневі моляться, звучи його Сварожичом.

І коли у кого з них буде брак, творять його з бубнами, сопілями і з різними чудами бісовськими... І се не брак, а ідолослуження, пляска, гудьба, пісні мирські, сопілі, бубни і вся жертва ідолоська, як моляться огневі під овином, вілам, Мокоші, Симу-Реглові, Перунові (Волосові, скотньому богові), Хорсові, Родові, Рожаницям і всім проклятим богам їх...

Не тільки з простоти зло творимо, але й мішаємо деякі чисті молитви з проклятим моленням ідолоським (трисвятої Богородиці з рожаницями), як (понад) кютю ставлять інші трапези, законного обіду, що треба назвати «беззаконним обідом», призначеним родові і рожаницям, на прогнівання Боже, і т. д.

Глибокою давниною дихають теж анонімні й позбавлені ближчих вказівок на час і місце свого повстання поучення, звернені проти «ізгойства» і інших форм надужиття невірництва, експлуатації економічно залежних, підупалих членів суспільності, почасти приңотовані вище. Вони нагадують аналогічне, докладно датоване поучення митр. Никифора, котрого не розглядаємо тут, як і твори інших греків-єрархів. Нагадують проби реформ Мономаха в тім же часі, звернені на полегшу становища довжників, зниження процентової стопи і т. ін.

Справедливо вважаються місцевими творами численні поучення, звернені проти п'янства. Одно з них, популярне слово проти надуживання побожних пісень при п'яних пирах, надписується часом іменем Феодосія, в інших — іменем св. Панкратія.

Недавно вказано було слово якогось єпископа білгородського, прозваного філософом, проти п'янства: проф. Соболевський, видаючи його, вказав варіант цього слова

---

¹ Молять — жертвують, вар.: ломять.

з іменем Григорія Богослова, котрого нема у дійсного Григорія Богослова, і висловив здогад, що автор, владика білгородський, звався Григорієм¹. Він вказав також інше, аналогічне «Слово Григорія Богослова» проти п'янства і два поучення попам, теж з іменем Григорія Богослова, як можливі твори того ж автора. Зміст і мова сих слів, спеціально двох слів проти п'янства, дійсно вповні підходять до староруських часів і мають чималий побутовий інтерес (автор особливо виступає проти святочного пиття):

«Въ святѣя праздники церкви божия, егда же похвалы Христу изавителю нашему от вѣрныхъ бывають, пѣнія и пѣсни долгѣя и красныя пѣтя и чтенія божественая, приводящая на умиление и на покаяние душу. Пьянѣда же пивъ весь день, многажды же и до полунощи, како можеть востати на службу церковную, нальавъ чрево свое до горла, раслабивъ уды своя валяя ся на ложи, многажды просмрадивъ постелю свою? Аще же востанеть по нужи, умъ смущень имѣя, не во сласть слышитъ пѣнія; работая пьянству, чтенія боят ся, аще услышитъ о пьянствѣ; студъ имать отъ чловѣкъ и тщит ся избѣжати изъ церкви.

Но многы трапезы и пиянства оставимъ жидомъ и еллиномъ — тѣхъ бо то и есть, а не христіанско; тѣ бо радуют ся праздникомъ чревнымъ, а не духовнымъ, бѣсовстїи бо суть угодници и поборници им. А нам речено христіаномъ ясти и пити въ славу божию въ подобно время, а не рыгати парою обьяственного и смрадомъ пїанымъ. Паки же да питаемъ ся брашны святыхъ книгъ, а в питія мѣсто святыхъ отецъ ученія и сказанія. Се праздникъ Богу. Се святымъ радость. Се души спасеніе. Се тѣлу здравіе. Се аггелу хранителю неотходное блюденіе. Се прогнаніе бѣсомъ».

Докладно індивідуалізованих писань такого характеру маємо дуже мало. Найстарше — се «Слово до братії» владика новгородського Луки (ум. 1059), дуже примітивне і мало літературне, котре з огляду на його новгородське походження, з мотивів, наведених вище, краще лишити на боці. З письменників українських учитель сього типу найстарший — славний Феодосій печерський (ум. 1074 р.). З його іменем маємо чимало творів, але багато з них зістаються під сумнівом. Сумнівні два більші поучення до народу: «О казняхъ божіихъ» і тільки що згадане про п'яне співання тропарів на пирахъ («Слово о казняхъ» міститься в болгарськїм «златострую», так що могло бути Феодосієм чи кимсь іншим перероблене в приложенні до наших умов життя). Так само два посланія до кн. Ізяслава: про святкування свят і пощення в свята і про «віру варязьку» (католицьку) та відносини до різновірців, що надписуються

¹ «Два русскихъ поученія съ именемъ Григорія» (Изв. отд. рус. языка, 1907, 1). Видавець вказує на те, що проповідник виступає як вікарій, заступник правлящого єпископа, що дійсно підходить до владика білгородського.

іменем Феодосія, але з більшою правдоподібністю признаються творами печерського монаха Феодосія Грека, що робив різні переклади для кн. Николи Святоші. Найбільш певні поучення Феодосія до братії — п'ять їх звісно в повнім тексті, кілька в уривках, наведених в літописній повісті про печерських подвижників і в Несторовім житію Феодосія, також коротке поучення до монастирського ключника (келаря) і дві молитви. Поучення дуже безпретензійні, держані в тоні і стилі Феодосієвого взірця й ідеалу, Федора Студіта, до заповітів котрого і відкликаються. Обертаються вони в тіснім крузі найбільш елементарних монастирських тем.

От уривок з одного поучення до братії:

«Старайтеся, трудівники, щоб дістати вінець за терпеливість вашу: Христос чекає входу вашого! Запалім же світильники наші любов'ю та послушністю, тихістю та покорою і зустрінемо Христа з непостидним лицем, щоб він скавав нам: «Ходіть, ви, що потрудилися задля мене в молитвах, неспанню і всяких службах, і будьте причетні всього добра». Лінивим же і недбалим він скаже: «Ідіть від мене, прокляті! Не знаю вас! Як ви не слухали голоса моїх пророків і апостолів і самого мого евангелія, що кликали вас до царства небесного, так і я вас не слухаю. За ким ішли, з тим будете ділити безконечні муки!» Коли било б'є, не гарно лежати, але встати на молитву, як нас богоносний Федір учить, та мати в гадці й говорити Давидове слово: «Готове серце моє, Боже, готове!» І як буде кінчатись друге клепання, тоді приготовмо ноги свої на хід до церкви, маючи згадки не понурі, а веселі, подяку відаючи Богові, що провів нас через верству нічну і на устах маючи пророка, царя і псаломівця Давида, те, де він говорить: «Зрадів я, коли сказали мені «Ходім до дому божого» і т. д. Також війшовши до церкви, співаючи: «Святий Боже» поклонитися гарненько до землі тричі і з великою боязкістю і страхом тихо стати при стіні, немолчним голосом співаючи вишньому, що нас грішних сподобив входу до церкви, а не спиратися о стіну або стовп»...

З поучення келареві, при віддаванні йому ключа від монастирської комори:

«Брате! От з руки Христової і від престолу слави його приймаеш сю службу. Май страх його перед очима своїми, пильнуй поручене тобі діло сповнити бездоганно, аби й вінця від Христа ти заслужив. Уяви собі той престіл вишній, що бачив Ісайя, до котрого один з серафимів був посланий з углем, що не опалив, але просвітив пророка. Так і ти, брате, бери ключ, як огонь, з престолу, на котрім Христос в жертву приноситься щоденно. Коли ти сю службу по чину монастирському з душевною приязнею сповниш — збережеться для тебе праведний вінець, і сей ключ просвітить і спасе душу твою. Коли ж ти схибиш серце свое на кривду монастиреві або вкрасти щось, чи собі присвоїти, або збирати не для монастиря, а для себе,— сей ключ опалить душу твою в сім і будучім віці»...

Чимало різних писань зв'язувалось дослідниками (почавши від Погодіна) з іншим сучасником Феодосія печер-

ським монахом Яковом, котрого Феодосій хотів мати своїм наступником на ігуменстві. Але велике питання, чи тих Яковів, котрі фігурують на різних писаннях, можна зв'язати якраз з сим Яковом, про котрого оповідає літописна повість про печерських подвижників.

Маємо посланіє до кн. Дмитра, де «многогрішний чернець Яков», як він себе називає, в відповідь на «смирненне і жалісне посланіє» князя дає йому поради: стерігтися гніву, розпусти, п'янства і т. д. Сього князя Дмитра звичайно вважають за київського князя, Ярославича Ізяслава, що мав християнське ім'я Дмитро; але висловлено й інший здогад, що се пізніший князь Дмитро, з Переяслава північного, з XIII в. Хронологічно відповідає добі Якова печерського те, що говорить про себе Яків — автор «Пам'яті і похвали кн. Володимиру»: «азъ худый мнихъ Іаковъ, слышав от многих о благовърномъ князи Володимери». Він говорить, таким чином, про себе, як про людину недалеку часом від Володимирової доби, яка пише про неї на основі виключно усної традиції. Але про сей твір будемо говорити далі.

Добре датовані й автентичні твори морально-дидактичного характеру маємо зате від єдиного нашого князя-літерата Мономаха, з останніх літ XI і перших років XII в. В літописній збірці, списаній мніхом Лаврентієм, заховавсь уривок його листа, писаного 1096 р. до Олега Гориславича з приводу війни, що розпочав з ним був Мономахів син Ізяслав, захопивши його батьківщину — Муром, і наложив у сій війні головою, а Мономах і його старший син Мстислав старались залагодити сей неприємний інцидент. Лист інтересний, дуже чулий, патетичний, місцями писаний з правдивим піднесенням:

«Коли вбили дитя мое і твоє перед тобою, було тобі, побачивши кров його і тіло, що зав'яв він як новий цвіт процвітший і як ягня заколене, було б тобі сказати, стоячи над ним, вглубившись в помисли душі своєї: «Ой мені, що я зробив, через нерозум його [забитого], через неправду сього світу марного наробив я гріха собі, батьку й матері сліз!» Було сказати, як Давид: «Беззаконіє мое я знаю і гріх мій передо мною повсякчас». Не через кровопролитте, але через те, що перелюбство вчинив, помазанник божий Давид послав голову собі і плакався гірко,— і зараз пробачив йому Бог гріхи його. І було [тобі] покаятись Богові, а до мене було грамоту утішну післати, і сноху [невістку] мою [жінку забитого], бо в ній ні доброго ні злого [вона нічому не винна]. Нехай би, обнявши її, оплакав я її чоловіка і їх весілле, замість пісень! Не бачив я перед тим їх радості, ні вінчання, через гріхи свої. Для Бога, пусти її до мене скоро, з першим послом, аби з нею покінчивши сльози, посадив її на місці, нехай сяде як горлиця на сухим дереві, а я потішуся в Бозі.

Бо сам путем ішли діди й отці наші: суд йому [убитому] од Бога прийшов, а не від тебе. Як би ти був тоді свою волю сповнив, Муром

вдіврав, Ростова б не займав, а послав до мене, відси б договорились. Але сам зрозумій, чи мені до тебе годиться писати, чи тобі до мене? А що ти казав дитині [убитому] — «посилай до батька», то десять разів я посилав! Чи дивуватись, що чоловік в бою з тобою згинув? І ліпші родичі наші погинули! Не шукати було чужого, ані мене в сором та печаль уводити. Підучили його хлопці, коли були собі придбали, а то йому придбали біду...» і т. д.

Разом з сим фрагментом Мономахового листа, до котрого замість кінця прицеплено якусь молитву (що деякими дослідниками вважається теж твором Мономаха — без особливих підстав), в тій же збірці мніха Лаврентія міститься о кілька літ пізніше «Поученъ» Мономаха, звернене до його дітей і списане десь в перших роках XII в. Пам'ятка з історично-побутового і культурного погляду незмірно важна, з літературного — менше. Деякі вирази показують, що Мономахові були звісні візантійські поучення дітям, в тім роді, як включені до Святославових «Ізборників», але він мало дбав про формальне приподобання, про якусь гарну, заокруглену форму і логічну зв'язність своїх гадок. Своім хаотичним стилем вона нагадує житіє Володимира в «Пам'ятю» Якова. Починає купую цитат «от книг», слабо пов'язаних між собою, впадає в молитву до Богородиці, почавши, нарешті, потім поучення дітям, ще довго не може вибрати з побожних метикувань і раз-у-раз збивається на них серед різних практичних порад. Російський літургіст, слідячи за сими побожними рефлексіями, доволі правдоподібно виявив їх зв'язь з богослуженням першого тижня великого посту і висловив здогад, що Мономах списав своє поучення, яке zarazом було його моральним ісповіданням, говіючи на початку посту. Вказана залежність його гадок від деяких поучень Василя Вел., Анастасія Сінаїта і под. Нарешті, в приклад дітям він починає оповідати свою автобіографію, але подає її в формі сухого реєстру, з року на рік вичисляючи, куди він їздив і що робив:

«А се вам повідаю, діти мої, труд свій, що я трудивсь, путі і лови діючи за 13 літ.

Перше — до Ростова пішов, через Вятчів [землю] — послав мене батько, а сам пішов до Курська.

Потім вдруге — до Смоленська, з Ставком Скордятичом; той потім пішов до Берестя з Ізяславом, а мене післано до Смоленська, а з Смоленська йшов я до Володимира.

Тої ж зими післали мене браття до Берестя, на головні, що спалили, тож пильнував їм гóрода. Потім пішов до Переяслава, до батька, а по Великодні з Переяслава до Володимира, на Сутейську творити мир з ляхами, а звідти знову на літо до Володимира.

Та післав мене Святослав до Польщі. Ходив я до Глогови, до Чеського лісу, ходив в землі їх 4 місяці, і того ж року родилась старша дитина — новгородська (Мстислав, князь новгородський)», і т. д.

Переходить потім на чисту статистику своїх діл:

«Всіх подорожей 83 великих, а решти менших не спам'ятаю. Замирень з половецькими князями зробив без одного 20, з батьком і без батька, роздаючи їм багато грошей і багато своєї одежі», і т. д.

Наступає потім така ж статистика ловецьких трудів і небезпек, і тут, нарешті, приходить черга на якусь загальну автохарактеристику:

«Не пильнував я життя свого і не жалував своєї голови. Що треба було б робити отрокові моему, те діло я сам робив, і на війні і на ловах, вночі і вдень, на спеці і на морозі, не даючи собі спокою, не здаючись на посадників, ні на біричів — сам робив, що було треба, весь наряд [порядок]. І в дому своїм я се робив, і в справі ловчих ловчий наряд сам держав, і в справі конюших, і що до соколів і ястребів. Також і худого смерда ні убогої вдовиці не дав я сильним обідити, і церковного наряду і служби сам доглядав.

Не візьміть мені за зле, діти мої, а ні хтось інший, що прочитає: не хвалю себе, ні дерзості своєї, а хвалю Бога і прославляю милість його, що він мене, грішного, стільки літ заховав від смертного часу і не лїнивого на всі людські діла потрібні мене худого сотворив. І сю грамотицю прочитавши, наберіть охоти на всі добрі діла, на славу Богові і святих його. А смерті, діти, не бійтеся, ні на війні, ні від звіра творіть мужеське діло так, як вам Бог дасть. Так як ні на війні, ні від звіра ні від води, ні з коня падаючи [не пропав], так і з вас ніхто не може скалічитись чи забитись, коли не буде божого повеління. А як буде від Бога смерть, то ні отець, ні мати, ні браття не заступлять. Як не пильнуватись, таки боже пильнування краще людського».

З-під загального тону книжної, церковної моралі, котру пильнує передати дітям Мономах, тут, як і в листі до Олега, як бачимо, виринаються мотиви українського лицарства, з котрими будемо ще мати діло нижче.

Агіографічні писання. Виразніший характер літературної творчості носять на собі твори агіографічні й історично-географічні. Поруч коротких записок чи сказаній проложного типу, ми бачимо тут більш або менш удатні проби літературної композиції: словесного твору, який мав би відповідати вимогам літературної закінченості, себто певної естетичної форми, і передавати читачеві суцільний комплекс вражень, перейнятий і об'єднаний якоюсь домінуючою ідеєю. Коли при тім такий автор вмів витримати певний стиль в своїм оповіданні, не перемішуючи простого і безпретензійного оповідання з несмачними імітаціями риторичних візантійських шаблонів, або потрапив внести в своє оповідання щось з усної традиції, не покалічивши її тим же дешевим риторичним бомбастом, то се дійсно надає творові не раз певну величаву красоту і вартість вповні літературного і навіть поетичного (в широкому розумінні) твору. Розуміється, око дослідника часто відкриває під сею

простотою, особливо творів агіографічних, впливи певних образів і стилістичних засобів Біблії чи візантійських агіографічних творів. Але коли автор вмів запанувати над ними і задержати їх в ролі підсобних засобів, щоб вони не вилізли з його композиції, не розбивали її й не калічили його матеріалу, то сей біблійно-візантійський підклад не розбиває естетичного враження. Коли се авторові не вдається, як то буває частіше, нам зістається перебігати через такі невдалі місця, щоб спочити на епізодах більше щасливих.

Категорія таких агіографічних творів в нашій традиції відкривається так само третьою четвертиною XI в. Се «Пам'яті і похвала Володимиру», «Сказание и страсть и похвала страстотерпцю святою мученику Борису і Гльбу» і повість про початок печерського монастиря і його перших подвижників, захована в «Повісті временних літ» (розбита тут на дві часті: слово про початок Печерського монастиря під р. 1051 і слово про Феодосія і його смерть під р. 1074).

Автором перших двох творів прийнялось називати згаданого мніха Якова, постриженця монастиря на Альті під Переяславом, збудованого на місці смерті кн. Бориса, потім печерського монаха, призначеного Феодосієм на ігуменство в 1074 р. В «Пам'яті і похвалі» він говорить про своє авторство в таких виразах:

«Такожде і азъ, худий мныхъ Іаковъ, слышавъ отъ многихъ о благовѣрномъ князѣ Володимерѣ всея Русскыя земля, о сыну Святослави, и мало собравъ отъ многихъ добродѣтели его написахъ, и о сыну его, реку же — святою и славную мученику Бориса и Гльба, како просвѣти благодать божия сердце князю русскому Володимеру, сыну Святослави, внуку Игореву».

В сих словах бачили доказ, що сей Іаков написав попереду оте «сказание» про Бориса і Гліба, і в сім факті знаходили потвердження, що се був якраз Яків з монастиря Бориса і Гліба, про котрого оповідається в повісті про початок Печерського монастиря. Але Шахматов в сих словах про Бориса і Гліба не без правдоподібності добачав пізнішу дописку, яка доволі безтолково розбила фразу Якова — незугарну і, мабуть, перебиту кількома такими дописками. І взагалі для стягання до одного автора сих двох творів — «Пам'яті і похвали Володимиру» і «Сказанія про Бориса і Гліба» — дуже мало реальних підстав, особливо коли мати на увазі, що обидві сі пам'ятки маємо в такій формі, яка не дає поняття про їх оригінальний вигляд.

«Пам'яті і похвала» в теперішнім вигляді, очевидно, являється механічним зліпком кількох писань: властивої «Пам'яті і похвали Володимиру», «Похвали княгині Ользі» і ко-

роткого житія Володимира. При тім Шахматов, який востанне займавсь аналізом сеї пам'ятки¹, цілком справедливо вказав, що навіть в самих похвалах Володимиру і Ользі є повторення, які вказують на сполучення докупи двох редакцій, досить подібних між собою. Третя частина, житіє Володимира, стрічається в збірниках як окрема стаття, і тому висловлений був здогад, що вона існувала з початку як самостійний твір і тільки потім була злучена з «Пам'ятею і похвалою»². Правда, що збірники се пізніші, XVI в., але й «Пам'ять і похвала» досі не звісна в старших копіях як XV в. Самостійний текст житія, в кожному разі, стисліший і менше розпущений додатками «от писанія», ніж текст «Пам'яті».

Се житіє звертало на себе увагу дослідників своїм реєстром подій з життя Володимира і їх хронологією, відмінною від літопису; одні вважали його через се твором самостійним і певнішим від літопису, інші здогадувались, що воно опирається на одній з старших редакцій «Повісті временних літ».

Стільки неясностей зв'язано з «Пам'ятею і похвалою», яка для одних являється чи не першим агіографічним твором старої Русі, дуже, незвичайно важним, а для інших — пізнішою компіляцією без усякого значення.

Я наведу се житіє в його коротшій і стислішій формі:

«Блаженний князь Володимир, внук Ольжин, охрестившись сам, дітей своїх і всю землю Руську охрестив від кінця і до кінця, храми ідольські і требища всюди розкопав і порубав, ідоли знищив і всю землю Руську і городі церквами чесними й іконами прикрасив, і пам'ять святих по церквах творив співом і молитвами, і празнував світло празники господські, і три трапези ставив в дому своїм: першу митрополитові з єпископами і чорноризцями і з попами, другу — нишим і убогим, третю собі і боярам і всім мужам.

Не дивуйтесь, возлюблені, що чуд не творить по смерті, бо святи праведні не творили чудес, а таки святі. Сказав про се десь св. Іоанн Златоустий: з чого пізнати святого чоловіка: чи з чуд, чи з діл? і рече: з діл пізнати, а не з чуд, бо й волхви багато чуд сотворили бісівською маною, і були святі апостоли і були лжеапостоли, були святі пророки й були лжепророки, слуги діявольські, і не дивуватись: сам сатана приймає образ ангела світлого. Але з діл пізнати, як апостол сказав: плід духовний се любов, терпеливість, благовірство, добрість, тихість, здержливість — таким не треба й закону.

Над усе ж творив милостиню князь Володимир. Котрі немічні й старі не могли дійти княжого двору і взяти потрібне, послав їм до

¹ Разысканія о древнѣйшихъ лѣтописныхъ сводахъ, гл. 2.

² Висловив сей здогад Соболевський в своїй збірці «Памятники древнерусской литературы, посвященные Владимиру св.» (Чтенія київські, II); він опублікував житіє з одної з таких копій, назвавши його «Древним житієм св. Владимира», назва ся потім була прийнята і Шахматовим, який прийняв сей здогад.

дому і все потрібне їм давав, не тільки в Києві, але й по всій землі Руській, і по городах і по селах, скрізь милостиню творив, голих одягаючи, голодних годуючи, жадних напоюючи, перехожих упокоюючи ласкаво, церковний чин люблячи і шануючи, як батько синів ущедрюючи і честь їм велику віддаючи, наділюючи всім потрібним доволі, нищих, сиріт, вдовиць, сліпих і хромих і хорих — всіх милуючи, одягаючи, годуючи й поячи.

І так пробуваючи в добрих ділах, Володимир мав серце просвіщене благодаттю Божою і святого Духа, і правниця Господня помагала йому. Перемагав він усіх своїх ворогів, і всі його боялись. Куди йшов, одолював. Радимичів побідив і дань з них узяв. Вятчів побідив і дань з них узяв. Ятвягів узяв і сребрених болгарів, і на хозарів пішов і переміг, і дань з них узяв. Задумав і на грецький город Корсунь, і так молився Володимир: «Господи Боже, владико всіх, прошу тебе, дай мені сей город, щоб ним заволодіти і привести християнських людей і попів на свою землю, аби навчили людей закону християнського. І послухав Бог його молитви, здобув він город Корсунь і взяв сосуди церковні й ікони й мощі священномученика Климента й інших святих. В той час в Царгороді були два царі, Константин і Василь, і Володимир послав до них, просячи у них сестри, ожентись, щоб більше направитись на християнський закон. І дали йому сестру свою, і багато дарів прислали йому і мощі святих дали йому.

По святім же хрещенню прожив Володимир літ 28. На другий рік по охрещенню ходив к Порогам. На третій рік узяв Корсунь. На четвертий рік церкву кам'яну св. Богородиці почав. На п'ятий рік Переяслав заснував (заложив). В дев'ятім році блаженний христоролюбивий князь Володимир дав церкві св. Богородиці десятину від майна свого.

Про се сказав сам Господь: де ваш скарб, там буде і ваше серце. Блаженний князь Володимир мав скарб свій на небі, зібравши милостинєю і добрими своїми ділами, там і серце його було, в царстві небеснім. І Бог йому поміг, і сів він на місці батька свого Святослава і діда свого Ігоря. А Святослава князя печеніги убили; а Ярополк як сидів в Києві на місці свого батька Святослава, і Олег ішов з військом, у Вручого города міст заломився з воями і задавили Олега в рові, а Ярополка вбили Володимирові люде, і сів в Києві князь Володимир в восьмим році по смерті свого батька Святослава місяця юля 15 року 6486. Охрестився ж князь Володимир в десятім році по тім, як убито його брата Ярополка. Каявся і плакався блаженний князь Володимир всього того, що зробив у поганстві, не знаючи Бога; пізнавши ж істинного Бога, творця неба і землі, покаявся у всім, відкинувся від диявола і бісів і всеї служби його і послужив Богові добрими ділами своїми і милостинею. І заснув з миром місяця юля 15 року 6523»¹.

«Сказаніє про Бориса і Гліба в тім вигляді, в яким читається тепер, також викликає великі сумніви. Воно робить вигляд доволі ділового, реалістичного оповідання, яке, одначе, раз у раз перебивається побожними вставками і

¹ Шахматов здогадувався, що в першотворі ся частина: «По святім хрещенню прожив Володимир літ 28» й далі — стояла після дати його охрещення: «в десятім році по тім, як убито його брата Ярополка», так що хронологічний огляд творив одну цілість і був потім перебитий різними вставками і переносинами. Се вставні можливо, але я взагалі не беруся реставрувати тексту життя при нинішнім стані його видань. Велике число копій вистудював був молодий київський філолог Бугославський, і приготував видання тексту, але воно згинувло, як я чув, в одній київській друкарні під час революції.

дигресіями «от писанія». Оповідання старого літопису в сій часті буквально подібне до «сказанія», має сих побожних міркувань менше і реальний зміст густіший, хоч теж уже розпущений побожними додатками. Починаючи від Срезневського, що звернув увагу на сю подібність, дослідники вважали літописне оповідання покороченням «сказанія»; Шахматов, навпаки, вважає «сказаніє» витягом з одної з старших редакцій літопису. Може бути ще інше: в основі нинішнього «сказанія» і літописного оповідання лежить первісна повість, котрої автора ми не знаємо, так само як і нинішнього «сказанія», зовсім гіпотетично, як сказано вже, названого твором Якова мніха. В різних часах така первісна повість могла б підпасти різним розширенням і перерібкам, що начинили її отсими побожними додатками: вони часто контрастують з доволі живою і безпосередньою манерою основного малюнка, що проривається між ними; але, мабуть, і в протографі ся манера не витримувалась і збивалась на іконописні мученичі шаблони, доволі сильно перебільшені.

За цілком реалістичним оповіданням про смерть Володири, може бути, доповненим запозиченнями з літопису, ми читаємо про тугу Бориса і його плач з приводу смерті батька:

«Горе мені, світе очей моїх, сязево і зоре лица мого, возрасте юности моєї, науко нерозуму мого, горе мені, отче і господине мій!... Як се зайшов світ мій, не будши мені там, аби принаймні сам я чесне твое тіло спрятав і гробові віддав своїми руками,— а то не поніс я красоти і мужества тіла твого, не сподобився цілувати твоєї сивини» і т. д.

Але тут же Борис уже здогадується, що брат його Святотоплк, якого він готов би був вважати своїм батьком, замишляє його смерть,— і що ж? він вперед готов покірно прийняти сю смерть і стати мучеником, він іде до нього, щоб віддатись в його руки, і роздумує про марність світу сього:

«Що здобули раніше брати мого отця або мій отець? де їх життя і слава світу сього, і пурпури, і шовки, сребро і золото, вина, мед і дорогі potravи, бистрі коні великі і красні доми, великі багатства, дари й дарунки несчислимі і пишання своїми боярами? Все се їм так, як би й ніколи не було у них, і нема їм з того ніякої помочі — ні від багатств, ні від множества рабів, ні від слави світу сього!»

Се не зле, се навіть звучить як відгомін якоїсь поезії, навіть ритм її в сім чується¹, але до сього зараз же при-

---

¹ Напр.: Къде бо ихъ житія і слава мира сего —
и багряницы и брячины,
сребро и золото,

стебно цитати з Соломона, смуток людей, котрі також вперед оплакують погибіль Бориса, і його зовсім неймовірно, надумані міркування, котрими він потішає себе, що, згинувши з руки брата, буде мучеником божим!

По сім знов повні реальне оповідання — до буквальностей подібне до літописного, однак теж пересипане біблійними вставками, і так далі...

Продовженням сказання в рукописах служать записки про чуда Бориса і Гліба, записувані різними часами, протягом другої половини XI в. і перших десятиліть XII в.

Наведу для прикладу одну з таких записок:

«В городі Дорогобужі якась жінка, будши невілницею, працювала на горі (во вежі), за наказом госпожі своєї, в день святого Миколи. І раптом з'явилися перед нею святі страсотерпці, збороняючи і кажучи: «По що працюєш в день отця нашого Миколи? зробимо тобі кару». І сказавши се, розкидали будинок, а жінку зробили як мертву. І лежала місяць, не можучи нічого зовсім, і як встала, була немічна, була її рука суха; так вона зіставалась, не можучи працювати, ні служити госпожі. Госпожа, бачучи її таку, прогнала її від себе, а хлопця її, що родився на свободі, повернула собі в неволю. Судці не дозволили такого і постановили, що госпожа її тратить ціну [заплачені гроші], а тих [рабину з сином] наділили свободою, бо та, по неволі працювавши, була покарана. І минуло три роки — почувла ся сухорука жінка про чоловіка з скороченими руками й ногами, як він прийняв прощення в церкві св. мучеників Романа і Давида [Бориса і Гліба]. І ставши, пішла до Вишгороду. Прийшла в суботу, був се канун Успенія св. Богородиці, і оповілася Лазареві, що був старшиною кліриків церкви» і т. д.

Автори записок не йдуть далі маленьких переходових чи кінцевих фраз в книжнім стилі, а переважно стисло і протоколярно оповідають саму річ.

Літописна повість про Печерський монастир. Літописна повість про початок Печерського монастиря (під р. 1051) і його перших подвижників (під р. 1074) анонімна. Печерська традиція, вважаючи літопис ділом Нестора, і сю повість рахувала до його творів. Деякі новіші дослідники, як, напр.,

---

вина и медове,
брашньна чьстьяная
и быстри кони,
и домове красьнии и велиции,
и имѣния многа,
и дани и чьсти бещисльни
и гьрдѣния яже о болярѣхъ своихъ.

З другої сторони, однак, Владимиров вказував на подібності в міркуваннях Єфрема Сирина: «Яку користь дали нам кінці світу? Де батько, що породив нас? Де мати, що привела нас на світ? Де брати? Де діти? де приятелі, де багатства, де маєтки, де людська слава, де пирі?»

видавець «Патерика» Абрамович, проф. Владимиров й ін., пробували обстояти сю традицію, але се діло треба признати безнадійним. Цілий ряд суперечностей між літописною повістю і безсумнівними Несторовими творами на ту ж тему — життєм Нестора, і особливо його заява, що він прийшов до Печерського монастиря після смерті Феодосія (тим часом як автор літописної повісті каже про себе виразно, як про Феодосієвого постриженця), — не лишають місця сумнівам, що маємо тут писання двох різних людей.

Новішими часами знайшов багато прихильників інший здогад Шахматова, що автором сеї повісті був сучасник Феодосія, Никон печерський. Під пером Шахматова і тих, що пішли його слідами, Никон раптом виріс на великого письменника, хоч про літературні заняття його наші джерела не згадали нижче єдиним словом (Нестор, що так багато і з таким поважанням говорить про «великого Никона», знає, що він переплітав книги, що він поучував «от книг», але нічого не каже, щоб він щось писав чи лишив по собі якісь літературні твори).

В порівнянні з життєм Володимира і сказанієм про Бориса і Гліба в їх нинішніх редакціях, ся літописна повість про печерських подвижників заховала більш безпосередності і реалістичної простоти малюнка, не розпущеного книжними цитатами і побожними міркуваннями. Ся щирість тону автора, який не спиняється і перед подробицями людської слабості того чи іншого подвижника, опановує читача і тому як похвальне слово монастиреві повість осягає свою мету дуже добре. Основна теза автора про високу святість і духове першенство Печерського монастиря: «мнози бо манастири отъ царь и отъ боярь и отъ богатства поставлени, но не суть тацци, кации же суть поставлени слезами, пощениемъ и молитвою и бдѣниемъ» — виступає дуже яскраво і виразисто. Таке походження відбилось не тільки на високім аскетичнім рівні сього монастиря, але також і його незалежнім становищі, свобіднішим, більш автономнім, чи, як висловлюються новіші дослідники, демократичнім устрою сеї монашої громади, тим часом як інші монастирі, фундовані князями та боярами, зіставалися в повній економічній і духовій залежності від своїх фундаторів («ктиторів»), але сього автор не зазначив так виразно. Все ж таки образи його першої «братії», яка сотворила монастиреві сю високу моральну репутацію і виборола громадську незалежність, роблять враження доволі живе і сильне, не вважаючи на свою фантастичну, демонологічну закрутку. На взірць наведу найширшу з сих історій — про Ісакія Затворника:

«Був інший чорноризець іменем Ісакій. Сей же бувши в мирі, в житті мирським, бувши багатим, бо був купець, родом торопчанин, — надавав стати монахам і, роздавши майно своє на бідних і на монастирі, пішов до великого Антонія, до печери, і просив його, аби зробив його чорноризцем. І прийняв його Антоній, вложив на нього одягу чернечу і дав йому ім'я Ісакій, а мирське його ім'я було Чернь. Сей же Ісакій почав життя твердо: одягся в волосінницю, казав собі купити цапа і обдерти того цапа, як мішок, і взяв то на волосінницю, так що сирова шкіра засохла на нім. І затворився в печері, в одній улиці, в малій клітці, яких 4 лікті, і тут молив Бога безнастанно день і ніч, зі слізьми. Було його їжі сама проскура, і то через день, і воду пив мірою. Приносив йому великий Антоній і подавав віконцем таким, що тільки вмстити руку, — так приймав страву. І так пробув сім літ: на світ не виходив, на ребрах не лежав, тільки сидючи трохи приймав сну.

І одного разу, як звичайно, коли настав вечір, почав поклони, співаючи псалми, аж до півночі. і як струдився, сидів на своїм сидженню. І як так от сидів він своїм звичаєм, загасивши свічку, відразу світ засяв у печері, як сонце, так що зір забивав чоловікові. І підійшли до нього два молодики прегарні — лица у них блищали, як сонце, і вони сказали до нього: «Ісакіє, ми ангели, а от іде до тебе і Христос з ангелами». І вставши, Ісакій побачив юрбу, лица у них ясніші від сонця, і посеред них один — проміння від його лица сяло над усіх. І сказали йому: «Ісакіє, от тобі Христос, виходь і поклонись йому». Він не зрозумів бісівської роботи, не спам'ятав перекреститись. Виступивши, поклонивсь, ніби Христові, їх бісівській роботі. Біси ж кликнули, кажучи: «Наш ти тепер, Ісакіє!» І завели його до келійки, і посадили, і почали сідати коло нього. І була повна келія й улиця печерська. І сказав один з бісів, ніби то Христос: «Візьміть сопілки, і бубни, і гуслі, і утніть — нехай нам Ісакій потанцює!» І втяли в сопілки, в гуслі і бубни і почали ним гратись. І притомили його так, що ледве живого лишили, і пішли, поглузувавши з нього.

На другий день, як засвітало і прийшов час їсти, прийшов Антоній до віконця, як звичайно, і сказав: «Благослови, отче Ісакіє!» І не було голосу, ні послуху. І сказав Антоній: «Се тому, що він преставивсь». І послав до монастиря по Феодосія і по братаю. І відкопали, де був загорожений вхід, і прийшли і взяли його, вважаючи за мертвого і, винісши, поклали перед печерою. І побачили, що він живий, і сказав ігумен Феодосій: «Се він має від бісівської роботи». І положили його на ліжку, і usługовав коло нього Антоній.

А в той час приключилося, що Ізяслав прийшов від Ляхів і почав гніватись на Антонія за Всеслава, і Святослава, приславши, вночі забрав Антонія до Чернігова. Прийшовши до Чернігова, Антоній улюбив Болдину гору, викопав печеру і там оселився, єсть монастир святої Богородиці на Болдиних горах і тепер. Феодосій же, довідавшись, що Антоній пішов до Чернігова, пішов з братією і взяв Ісакія, і приніс до себе до келії й служив коло нього. Він був розслаблений тілом і умом, так що не міг обернутись на другий бік, ні стати, ні сидіти, а лежав на одному боці і часто поливав під себе, і черва кинулась йому під бедра з мочення. Феодосій сам своїми руками обмивав і опрятував його, два роки робив се коло нього. Чудно се було і дивно: два роки той лежав, ні хліба не з'їв, ні води, ні якоїсь страви, ні овочу, ні язиком промовив: німий і глухий лежав два роки. Феодосій молив за нього Бога, творив молитву над ним день і ніч, аж на третій рік він проговорив, став чути, і на ноги почав уставати, як дитина, і почав ходити. І не вважав ходити до церкви, примусом його тягнули до церкви, і так помалу привчили. Потім навчивсь і до трапезниці ходити, сажали його окремо від братії і клали перед ним хліб, але він не брав

Його, поки не вложуть йому до рук. То Феодосій сказав: «Положіть хліб перед ним і не вкладайте йому до рук, нехай сам їсть». І з тиждень не дбав про те, щоб їсти, але помалу, розглянувшись, став коштувати, і так навчився їсти. І так от визволив його Феодосій від диявольських хитрощів і мани.

Ісакій же знов набрав відваги і суворого відречення. Феодосій уже преставивсь, і на його місці був тоді Стефан. Ісакій рече: «Прельстив ти мене, дияволе, як я сидів на одним місці,— отже я не затворюсь в печері, але переможу тебе, ходячи по монастирі». І одягся у волосінницю, а на волосінницю — з рядна свиту і почав робити з себе дурного. Став помогати пекарям і варити на братію. І на утреньку ходив першим од усіх і стояв кріпко і нерухомо. Як наставала зима і люті морози, він стояв у постолах і у протоптаних черевиках, так що ноги його примерзали до каміння, а він не рухав ногами, аж поки не одспівали заутреньку. А по заутрені йшов до пекарні, приладжував огонь і воду і дрова, і аж потім приходили пекарі. Один пекар теж був на ім'я Ісакій і, глузуючи, сказав Ісакієві: «Он сидить чорний ворон, іди злови його». Той же поклонивсь йому до землі, пішов, ухопив ворона і приніс йому перед усіма пекарями. І ті настрашилися і оповіли ігуменові і братії.

І почала братія його шанувати, він же, не хочачи людської слави, почав удавати дурного і почав робити прикраси чи то ігуменові, чи то братії, чи то мирським людям. Деякі давали йому дарунки, і він почав ходити по людях, теж удаючи дурного. Оселився у печері, в котрій був перше, бо Антоній уже преставивсь. Зібрав собі хлопців і убрав їх в чернецьку одіж, за се був битий й ігуменом Никоном, і батьками тих хлопців, але він все то терпів, приймав і бійку, і наготу, і холод, вдень і вніч.

Одної ночі запалив він огонь в печерній «істопці» [поміщенні з піччю], і як розгорілася піч, а була дуже дірява, то полумінь почав палати тими дірами. Він не мав чим заложити і босими ногами став на огонь, аж доки не вигоріла піч, і потім зліз. І багато іншого оповідали про нього, дечого й ми самі були самовидці. І таку взяв побіду над бісовськими силами, що їх страшення і ману мав ні за що, як мух. Говорив їм: «Хоч ви мене перше й здурили, тому що я не знав ваших хитрощів і лукавства, але тепер маю Господа Ісуса Христа, Бога нашого і молитву отця мого Феодосія, надіюсь на Христа і вас переможу». Багато разів робили йому біси пакості і казали: «Ти наш, поклонивсь нашому старійшині й нам». А він говорив їм: «Ваш старійшина антихрист, а ви біси» — і хрестивсь, і так вони шезали.

Іноді знов вночі приходили до нього і страшили його манюю, що се багато людей, з мотиками, з рискалями, і говорили: «Розкопаймо печеру сю і сього загребім тут!» Він же казав їм: «Якби ви були люде, ходили би сьте вдень, а ви п'їтьма і в п'їтьмі ходите». І знаменався чесним хрестом. І вони шезали. Іншим разом страшили його в образі медведя, іншим разом — лютого звіра, або вола, або змії повзлі до нього, чи жаби, миші, всяка гадина. І не могли нічого з ним зробити і рекли йому: «Ісакіє, побідив ти нас!» Він же відрік: «Перше то ви мене побідили в образі Ісуса Христа і ангелів, бувши негідні того вигляду, а тепер являєтесь в образі звіриннім і худоб'ячим, зміями і гадами, як і самі ви погані і паскудні видом». І зараз пропали біси, і по сім уже не було йому пакости від бісів. Так і сам він оповідав: «Три роки була мені ся війна».

І після сього ще кріпше почав жити і стримуватись, постити і не спати, так живучи й скінчив він житіє своє. Розболовся в печері і занесли його хорго до монастиря, і до восьмого дня скінчився він в Господі. Ігумен же Іван і братія, опрятавши тіло його, поховали його».

Нестор. В порівнянні з сими творами агіографічні писання Нестора являються дальшим і дуже інтересним ступнем в тім напрямі, який я вище назвав іконописним. Особливо різко визначається такою тенденцією його перший твір: «Чтение о житии и погублении блаженную стратотерпцю Бориса и Глѣба», написаний, як можна міркувати з деяких обставин, десь в перших 1080-х роках.

Чи знав Нестор «сказанія про Бориса і Гліба» або його джерело, пишучи своє «чтение», чи ні, се зістається неясним. Залежність від спільного джерела подекуди відчувається виразно, але з огляду на всі непевності, зв'язані з «сказанням», се можна толкувати різно. Та літературна фізіономія сих творів в усякім разі дуже відмінна. Ідучи за візантійськими агіографічними взірцями, поставивши, очевидно, своїм завданням дати справжнє «чтение» в сім стилі на українську тему, Нестор дає твір нового типу. Постаті його героїв від початку до кінця настільки «постилізовані», що в них не лишилось нічого «туземного», реального, що давало б відчувати в них живих русинів початку століття, а не яких-небудь римських патриціїв часів Діоклетіана чи Деція. Святістю перейняті їх всі рухи і пози від самого дитинства, старанно витравлене з них все живе і реальне і підтягнуто під конвенціональні, типові ситуації і акти візантійських житій.

Про їх батька Володимира, таку архіпопулярну фігуру, автор говорить як про щось далеке і чуже: «Бысть князь въ тыи годы, володый всею землею Русскою, именемъ Владимиръ, бѣ же муж правдивъ и милостивъ къ нищимъ и къ сиротамъ и ко вдовицамъ, ели нъ же вѣроу!» Всякі місцеві ймення, як щось занадто реальне й конкретне, умисно оминаються, навіть там, де автор їх мав перед собою; натомість являються такі фрази, як «на единомъ мѣстѣ», «старѣйшина града того», «единъ отъ предстоящихъ». От прошу, напр., порівняти оповідання про те ж чудо, яке я навів вище, в отсім переповідженні Нестора:

«Одного дня, як я пішов до міста в якійсь справі і сів собі на однім місці, прийшла і сіла коло мене якась жінка, котрої я доти не знав. Сказала, що прийшла з іншого міста, наче подвигнена Богом. Оповіді мені про святого отця Миколу і блаженних стратотерпців Бориса і Гліба, се я тепер оповім вам, ви ж слухайте з усякою пильністю і не зражайтесь моєю незручністю. Був, каже, день празничний св. Миколая, і всі йшли до церкви його, а вона взялась до своєї роботи і стала її робити. Інші жінки, побачивши її роботу, почали її кликати до церкви і сварити, кажучи: «Що робиш, працюючи в день св. Миколи, а до церкви не йдучи?» Вона же не послухала і зіставалася в своїй хаті (храмъ), працюючи. І от несподівано заїхали на двір її три мужі в білих одежах. Вона, виглянувши з дверей, бачила їх. Один був старий,

а два молоді, по обі сторони його, вони сказали їй: «Жінко, як сміла ти образити отця нашого Миколу, в день його працюючи, в церкв не йдучи?» Вона ж відповіла їм, кажучи: «Я жінка, вдова убога, годиться мені працювати, а не треба до церкви ходити». Тоді старий сказав молодим: «Що говорите з нею? розкидайте її хату?» Ті приступили й розкидали хату до підлоги. А старий приступив, взяв її за праву руку і викинув із хати геть. І була як мертва» і т. д.

Як твір літературний, житіє скомпоновано зручно і послідовно витримано в вибранім автором стилі. Він починає від сотворення світа, даючи загальний перегляд божого «домостроїтельства» людського спасення, і як останній акт його описує християнізацію Русі. Образи його синів, Бориса і Гліба, ілюструють високий християнський рівень охрещеної Русі. На жаль, відносини сього твору до візантійських взірців досі ближче не аналізовані, і не знати, чи не використав тут Нестор для загальної своєї концепції якогось візантійського твору, і наскільки він взагалі був самостійним в користуванні своїх взірців.

Для другого твору Нестора — «Житіє Феодосія игумена печерського», написаного теж в 1080-х роках (за игуменства Никона, що вмер 1088 р.) — така робота пророблена Шахматовим і Абрамовичем¹. Вони вияснили, що ближчим літературним взірцем Несторові послужило житіє Сави Освященного, організатора палестинського чернецтва, написане Кирилом Скитопольським. Крім того, він багато користувався житієм Евтимія Великого, того ж автора, житієм Антонія Вел., пера Атанасія Александрійського, й іншим агіографічним матеріалом. На житія Сави і Антонія він сам посилається. Порівняння показує, що Нестор знаходив тут не тільки загальні мотиви, загальну агіографічну манеру, але йшов не раз і в подробицях, до буквальних висловів, за сими взірцями. Напр., популярне оповідання про те, як Феодосій прийшов до Антонія печерського дуже близько, навіть в поодиноких висловах, нагадує історію св. Сави. У Нестора читаємо, що Феодосій, прийшовши до Києва,

«обходив усі монастирі, хочаби бути монахом, і просив, щоб його прийняли. Але ті, бачучи простоту отрока, одягненого в бідну одіж, не зволіли його прийняти. Так Бог хотів, бо вівся він [Феодосій] на місце, на яке від молодості був Богом покликаний. Тоді, почувши про блаженного Антонія, що живе в печері, окрилатів умом і кинувсь до печери. І прийшовши до преподобного Антонія і побачивши його, упав і поклонився йому, з слізьми просячи, щоб у нього йому бути. Великий же Антоній наказував йому тими словами. «Дитино, чи бачиш сю печеру — місце сумне і тісніше від інших місць, а ти молодий і, як думаю, не

¹ Шахматовъ, Нѣсколько словъ о Несторовомъ Житіи св. Феодосія (Извѣстія отд. р. яз., 1896); Абрамовичъ, Исслѣдованіе о Кіево-Печерскомъ Патерикѣ, ib. 1902.

стерпиш суму сього місяця?» Се ж говорив не тільки випробовуючи його, але й прозираючи прозорливими очима, що се той самий, що має збудувати місце се і славний монастир сотворити на зібрання множества ченців. Боговдохновений же Феодосій з розчуленням відповів йому «Знай, чесний отче, що пророзумник усього Бог привів мене до святості твоєї, велючи спасти мене; тому, що мені скажеш зробити, я зроблю». Тоді сказав йому блаженний Антоній: «Благословен Бог, що укріпив тебе, дитино, на сю охоту, і на се місце,— будь у нім!» Феодосій ще раз упав і поклонивсь йому, і старець поблагословив його і велів великому Никонові, яко пророзумник усього Бог, велючи мені спастись⁴, привів мене до рук твоїх, тому, що мені скажеш зробити, зроблю⁵. А то не без [божого] умислу робив великий Евфимій, але, прозираючи прозорливими очима, що сей буде архимандрит усім палестинським пустинникам, і не тільки се, але й велику та славну лавру, більшу від усіх палестинських лавр має зібрати».

В житії св. Сави:

«Чуючи від усіх про блаж. Евфимія, що подвизавсь тоді в східній пустині св. Города ...окрилатівши умом¹, забажав бачити св. отця... і, прийшовши на вказане місце... побачив великого отця Евфимія, як ішов до церкви, і просив з сльзми, щоб у нього йому бути². Великий же Евфимій наказував йому тими словами³: «Дитино, не думаю, щоб годивсь ти! молодий ти ще, щоб жити в лаврі». Блаженний же Сава відповів: «Знай, чесний отче, що пророзумник усього Бог, велючи мені спастись⁴, привів мене до рук твоїх, тому, що мені скажеш зробити, зроблю⁵. А то не без [божого] умислу робив великий Евфимій, але, прозираючи прозорливими очима, що сей буде архимандрит усім палестинським пустинникам, і не тільки се, але й велику та славну лавру, більшу від усіх палестинських лавр має зібрати».

Як бачимо, свої літературні засоби Нестор використував настільки зручно, що вони зливаються досить органічно з його власною творчістю і не контрастують з нею. А про організатора свого улюбленого монастиря і нового українського аскетизму він мав сказати все-таки настільки багато, що запозичені з візантійського взірця схеми і манери покрились густою верствою реального, зачерпненого з живого життя матеріалу. Постать Феодосія була настільки близька, подробиці його життя настільки звісні і так багато говорили почуттю й уяві Нестора та його товаришів, і здавались настільки цінні з становища провідної гадки: звеличання аскетичного життя, заведеного Феодосієм на взірць візантійської устави Федора Студійського, що сим разом Нестор не піддався спокусі вистилізувати сю постать

¹ Старинний переклад житія св. Сави: «и окрилатѣвъ умомъ». Нестор: «и окралатѣвъ же умомъ».

² Сава: «Моляся ся съ сльзми, дабы у него былъ». Нестор: «съ сльзми моля ся ему, дабы у него былъ».

³ Сава: «великийъ Суфимий казаше ѣ глаголя: чадо!» Нестор: «великийъ же Антоній казаше ѣ глаголя: чадо!»

⁴ Сава: «Вѣжь, честный отче, яко проразумникъ всяческихъ Богъ, спасти ся ми веля». Нестор: «Вѣжь, честный отче, яко проразумникъ всяческихъ Богъ... спасти мя веля».

⁵ Сава: «тѣмъже елико ми велиши творити сътворю». Нестор: «тѣмъже елико ми велиши сътворити сътворю».

вловні іконографічно: обчистити з усіх реальних рис життя, як постаравсь се зробити з більш далекими і блідими фігурами Бориса і Гліба. При всіх стилізаційних рисах життя Феодосія містить в собі багато безпосереднього, життєвого, з свого часу і свого оточення. Деякі уступи, як, напр., оповідання про дитячі і молоді літа Феодосія, про його поведження в монастирі — дорогоцінні подробиці сучасного життя, єдині в своїм роді фрагменти.

Такі, напр., образки, розповіджені Нестором з слів ченця Іларіона, що жив з ігуменом в одній келії, «був хитрий писати, і писав всі дні і ночі книги в келії блаженного отця нашого Феодосія, а той співав псалтир на пам'ять і тихо пряв руками вовну або іншу роботу робив». «Часто ходив до «пещниці» [пекарні] і з пекарями веселився духом, місячі тісто і хліби печучи, бо був, як я сказав, кріпкий тілом і сильний, і всіх страждущих учив, підкріпляв і потішав, аби не розслаблялись в ділі своїм» і т. ін. Такі скалочки живої, реальної людини дають настрої оповіданню.

Але все-таки, коли ми тепер знаємо, як над усім сим панували ремінісценції, підходи, способи думання і відчуження візантійських взірців, ми вже не можемо, так як се могли списателі української старовини з-перед півстоліття, як Костомаров, скажیم, брати Несторових образків в цілім за безпосереднє відбиття сучасного українського життя.

Чуда св. Миколая. З кінця XI і початку XII вв. маємо групу писань, присвячених найпопулярнішому з святих — св. Миколаєві Мирлікійському. Можна думати, що котрийсь з наших книжників, зібравши, що далось, з писань про нього, дещо в готових болгарських перекладах, дещо сам переложивши, доповняв потім сей корпус різними власними повістями, списаними на підставі оповідань прочан тощо. Як на можливого такого автора вказувано на печерського постриженця, перед тим скарбника княжого «каженника» Єфрема, що жив в Царгороді за часів Феодосія і там видобув і переклав для нього студійську уставу, а потім був єпископом переяславським, з титулом митрополита. Але ся цікава фігура взагалі мало відома, і авторство його лишається дуже гіпотетичним. Поки що місцеві писання про св. Миколая лишаються анонімними.

Основне життя св. Миколая давніше рахувалось за оригінальне, але потім викрито його грецький прототип. По нім ідуть грецькі повісті про його чуда, переложені, можливо, в Болгарії, можливо, у нас¹.

¹ Соболевський здогадувався, що було дві серії таких чуд: «менше апокрифічні» були переложені полудневослов'янським перекладчиком і потім тільки справлені східнослов'янським книжником (сі чуда міс-

Оригінальними творами, що доповняли сі переклади, тепер вважаються: слово про перенесення мощей св. Миколая з Мирів лікійських до Барі в Італії, похвала йому і чотири оповідання про чуда: одно сталось в Царгороді за патр. Михайла Керуларія, значить в середині XI в., при бутності там автора оповідання, друге в Царгороді ж за імператора Константина, теж значить в середині чи в другій половині XI в., третє в Києві, традиція приклала його до часів Мстислава, сина Мономаха (1125—1132) — воно зв'язане з іконою Миколи Мокрого у св. Софії, перед котрою, мовляли, знайшлась дитина, упушена батьками в Дніпро. Четверте, теж київське, зв'язане з одною з київських церков св. Миколи, не має ближчого означення часу.

Слово згадує, що перенесення мощей сталося «въ дни лѣта наша, и въ память нашу... въ тысящное лѣто и 95 отъ въплощенія самого Бога, при цари гречестѣмъ и самодержци Алексѣи Комнинѣ, а въ лѣто русскихъ князѣй, христоролюбиваго и великаго князя нашего Всеволода въ Кіевѣ и благороднаго сина его Володимера въ Черниговѣ». Сю руську дату деякі дослідники вважають допискою до перекладеного грецького тексту, але на се, властиво, нема підстави, і самий зміст слова, що величає перенесення, властиво викрадення мощей св. Миколая італійськими норманнами («въ Барѣ градѣ муруманыстѣ Немечьскыи области»), взагалі не дуже підходять для прирощеного грека (вище одмітив я дуже толерантне становище сього слова до папи і єпископів — іновірність їх ігнорується цілком).

З чуд згадані два царгородські вважаються записаними на Україні, з слів прочан чи самими прочанами, що були в Царгороді в тім часі, як згаданий Єфрем. Щодо київських, нема ніякого сумніву про їх місцеве походження. З них найбільш літературне «чудо з полоненим половчином», котре я тому наводжу ціле в перекладі:

«Був чоловік чесний і розумний в славнім городі Києві, що мав віру велику і любов до св. Миколи. І не знаю, яким чином сидів у нього половчин, цілий рік закований в залізі. Одного ж дня сказав йому християнин: «Доки маеш у мене сидіти? Дай мені викуп і відпушу тебе у твою землю». Той же відрік: «Як мене пустиш, то принесу тобі викуп; поки мене держиш, не маю що тобі дати». Християнин сказав йому: «Дай по собі поруку і пушу тебе». Половчин же відрік: «Сам знаєш, що на Русі ніхто не поручиться за мене». Тоді християнин сказав йому: «Хочеш, дам тебе на поруку св. Миколі?» Той відрік: «Я його не знаю, ані він мене, то як поручиться за мене?» Християнин же

тяться в однім збірнику XII в.), друга ж, «більш апокрифічна», переложена незалежно від першої якимсь русином, і сі дві серії тільки потім злучено до купи, напр., в збірнику троїцькім, з якого їх опублікував арх. Леонід Кавелін в «Памяти. др. письменности».

повів його до церкви, показав йому ікону св. Миколая і спитав: «Хочеш, я дам тебе йому на поруку?» Половчин з радістю відповів: «Хочу, і коли мене пожалуєте, я привезу все, що тобі винен». Бо думав, що віра того чоловіка на Русі до св. Миколи нічого не значить.

Дивно се, братіє, справді, що той не тривожився, пускаючи сього полоненника. Не подумав в серці своїм, принесе йому викуп чи не принесе, але одно мав в умі: поруку св. Миколі, що то не згине. І так з тими словами той чудний муж пустив полонянника; дав йому одержу і всього потрібного на дорогу досить, посадив на свого коня і «обязь» дав, і сказав: «Брате, не збреш, перед ким обіцяв принести викуп або прислати; бо коли збрешеш, то не втчеш руки того, що ручив за тебе». Той же відрік: «Все зроблю, про що кажеш». І сказавши се, поклонивсь і поїхав.

Ідучи ж дорогою, задумав злу гадку в серці своїм, так казав: «Нема розуму, на правду, в сім русині, коли він віддає мене на поруку образіві, на дошці написаному, званому Миколою! Що він може мені зробити? нині ні я вже його не бачу, ні він мене, бо і як же дошка може ходити або їздити? Та якби мене дав на поруку якомусь великому чоловікові, то й того я не боюсь у своїй землі і викупу не дам».

З такими гадками приїхав він у свою землю. Домашні його теж думали, що по-дурному його пушено: не знали сили божої і св. Миколи, безумні скоти, горді своїм марним багатством, і, слухаючи його, казали йому не боятись свого поручника, вважаючи то все за іграшку, і самі, безумні, не журилися сим в своїх іграшках.

Але мало що днів минуло, і з'явився перед ним істинний і неложний, і не загайливий помічник і поборник християнам, святий великий Микола, і спитав: «Чи знаєш мене, друже?» Половчин же одрік: «Не знаю, хто ти еси?» І св. Микола сказав йому: «А чи не я то поручився за тебе, що ти принесеш викуп тому християнинові? що ж ти баршися? от кажу тобі: повези викуп за себе, аби не зробив я тобі біди!» І сказавши се, став невидим. Половчин же подивувався такій появі, але думав, що то нічого, і скоро забув.

Але одного разу сів на коня і поїхав в поле [стен], і з'явивсь перед ним св. Микола. Скинув його з коня і потряс ним, кажучи: «Чи не казав я тобі, нужденниче [кокаянне]: відвези за себе викуп тому християнинові, бо ти мені даний на поруку. Але ти скоро забув, що я тобі сказав. Та ще раз тобі кажу: пожалуй сам себе, відвези за себе викуп, а як забудеш, то побачиш, що тобі від мене буде!» І сказавши се йому, св. Микола був невидим.

Половчин же сів на коня і поїхав додому, маючи в серці повезти скоро викуп, бо від другої появи св. Миколи йому трохи забуліло. Але сплочи багато і живучи як скотина, забув і сим разом, думаючи, що то вже минуло і нічого йому не буде. Як і тепер багато бачимо таких, що й закон божий знають: як прийде хобоба на них або біда велика, то моляться Богові з слізьми і на поміч кличуть попів, ченців і старців, кажуть: «Господіє, помоліться за нас, аби нас Бог для вас помилював! уже не будемо такі, як тепер, інакший обичай заведемо, як Богові любо, бо розуміємо, що даремно колотимося в житті сім». А як за молитву тих, що до них і віру приложили, дасть їм Бог то, тоді забувають, що говорили в біді, як їм полеглихся: обиджають тих, котрих просили молитись; удають, що їх не знають, а на старців і поглянути не хочуть, наче вже безсмертні стали.

Так і сей поганій половчин! Як потряс ним св. Микола, з'явивши-ся перед ним, тоді побоявся. А як минуло кілька день, і він не з'являвся,— тоді він забув! Але кілька день потім були збори їх, князів і вельможів з'їхалося багато, і той половчин приїхав, але як став у зборі [сомнишу] з ними на коні, скинула його з коня невидима божа сила.

Всі дивились і дивувались, а та почала його мучити і товкти ним, примовляючи: «Чи не казав я тобі, нужденниче: вези викуп за себе, аби не було тобі гіршої біди? Той християнин з теплою вірою звернувся до мене і на мене зложив свою турботу, то як я можу його бачити в тій турботі? А ти, безумний варваре, загордивсь, не спам'ятав моєї поруки, не побоявся божого суду, що так скоро прийшов на тебе, ані першої і другої моєї появи!» І далі казав: «Се вже третій раз прихожу, щоб покарати тебе¹ за непослух!»

Страшно, братіє, було бачити його муки. То його кидало головою о землю, то піднімало над землею і ударило о землю. То голова його опинилась між ніг, і при тім невидимо немов батогами била його божа сила, все в одно приказуючи: «Повези за себе викуп тому християнинові!» Всі, що стояли коло нього, повтікали, а він лежав як мертвий. Ті, що його знали, поїхали й оповіли його родові ту муку, що з ним сталася, і вони, приїхавши, забрали його ледве живого.

Багато днів лежав він, не можучи говорити. Потім наче від сну прокинувся і, поївши страви, покріпився і оповів своєму родові все, що сталося: першу і другу появу св. Миколи, кару і слова [при тім]. Ті, нічого не знавши, коли тепер почули, почали гніватись на нього і так відказувати: «Чи був хто такий дурний, як ти? Бачив першу і другу появу ручителя свого і не побоявся, ні нам не сказав! Ми так думали, як ти нам перше казав: «Кому він дав мене на поруку? без ума відданий я Богові руському?» Той їм відказав: «Е, не самому Богові, але «святцеві» його Миколі!» Ті ж сказали: «Коли не Богові їх, то слугі його! Чи не знаєш, який то великий Бог руський і які чуда творить? То й слуги його великі! Не тільки сам діє преславні [діла], але й ті слуги його. Коли від нас буває їм якась біда, то говорять: «За гріхи наші не помагає нам Бог!» Коли б він їм поміг, то ні одного з нас не зісталося би від них! А ти, безумний, не побоявся їх Бога і його святця, отже, бачиш, що собі придбав! Коли не поїдеш тепер з викупом на Русь, то йди від нас і загибай сам один, аби й ми з тобою під кару не попали!»

Половчин же той, почувши від них таке, настрашивсь і, не гаючи нітрохи, велів своїм рабам зібратися і відлучити стадо коней, щоб дати його на викуп, а до того додати мале «стадце», щоб дати за поруку св. Миколі, аби вже його не мучив. Бо був дуже багатий.

І так поїхав скоро на Русь з тими кіннями, не тільки «господинові» своєму пригнав викуп, але й понад то, боячися свого ручителя, нашого поборника, великого помічника, святого Миколи. І як приїхав до Києва, то не поїхав до того двору, де сидів був у свого «господина», а наперед поїхав до церкви св. Миколи, де був даний йому на поруку, і, здалека злізши з коня, прийшов пішо, ведучи за собою те мале стадце коней. Ввійшовши до притвору і побачивши ту ікону св. Миколи, упав на землю і з слізьми говорив: «Не муч мене, господине мій і ручителю, святе божий Миколо! се я вже весь викуп пригнав твому християнинові і тобі дещо трохи за поруку, щоб не гнівався на мене, що я хотів збрехати,—була мені за те біда!» І сказавши се, віддав коней євреєві тої церкви, а сам поїхав до сього «господина», і, пригнавши на двір його більше стадо коней, поклонивсь і сказав: «Се мій викуп, господине, а у ручителя я вже був». І тут розповів йому по ряду все, що сталося.

Християнин же той, почувши се, був дуже тим вражений і дивувався сьому преславному чудові, і, скоро вставши, побіг до церкви св. Миколи і, влавши перед образом його, пролив велико сліз, похваляючи його милосердя.

Так говорив: «Як віддячу тобі, святе Божий, за все, що вчинив

¹ Тут місце в рукопису попсоване.

ти мені, негідному рабові твому? збагатив ти мене твоїми дарами маючи всю широту царства небесного, подаєш нам відти ж дари, а ми тільки се можемо принести тобі навзаєм: дивуємося твоїй ласці, хвалимо твою щедроту, славимо твою поміч!»

І так помолвившись багато в святій церкві, пішов до дому свого. І скликав весь свій рід і плем'я, і другів і сусідів своїх, і казав їм: «Радуймося разом, бо дивну ласку свою показав на мені, убогим, святи́тель Христов Миколай!» І оповів їм по ряду, що зробив половчин. Вони ж, почувши то, як одними устами похвалили його тими словами: «Дивен Бог в святих своїх, творячи чуда через святих своїх». Боголюбивий же муж той спорядив празник на честь св. Миколи, як то робиться на пам'ять [свято] його: з всенощним стоянням і співом. Попів і монахів скликав на обід і нищим милостино вчинив»¹.

Фабула належить, очевидно, XI—XII в., літературне оброблення не виявляє виразних пізніших прикмет.

Паломник Данила ігумена. До початків XII в. належить і популярний твір, котрим досі, властиво, одиноко і виключно репрезентується паломнича література нашої старої доби: «Паломник» Данила — «ігумена Руської землі», як він називає себе в перших рядках твору. По характеру своему се писання також належить до сфери агіографії. Елемент агіографічний вповні переважає над географічним та історичним. А помітне воно передусім своєю широкою і тривкою популярністю, засвідченою масою копій і перерібок: уже з XV століття захавалось п'ять рукописів його, загальне ж число їх доходить до сотні. Дуже цінне воно також з культурно-історичного становища, між іншим, як провідник різного апокрифічного елемента, позбираного в нім Данилом: сим апокрифічним доповненням до канонічної історії Христа, Богородиці, апостолів «Паломник» і завдячав головню свій інтерес. З чисто літературного становища він не більше замітний, як твори Мономаха.

Автор докладно зазначив час своєї подорожі різними подробицями її — за часів держави короля ерусалимського Бальдуїна і його походу на Дамаск, між р. 1106—1108, «во княженіє руськое великаго князя Святополка Изяславича», пом'янув він сучасних князів на Русі, записавши на ектенію в лаврі св. Сави. Дав і деякі інші прояви своєї національної свідомості і свого патріотизму, але взагалі не вважав потрібним дуже займати своїх читачів своєю особою і своїми переживаннями. Його завдання — можливо докладно і деталічно описати пам'ятки і традиції Святої землі на основі власного огляду (автопсії); се він і робить з прецизією Бедекера XII віку, так що його твір має велику ціну для історичної монографії й археології Палестини і, безсумнівно, служив провідником для пізніших пілігримів.

¹ Памятники старинной русской литературы. I. с. 71.

Правдopodobно, з сих мотивів автор, на жаль, опустив всю породож з дому, не згадує нічого, де він жив і де був ігуменом на Русі; тільки з порівнянь Єрдану «з рікою Сновською», добре, видно, йому знайомою, здогадується, що він був з-над Снови в Чернігівщині. Дуже мало згадує він і про свої пригоди та враження в подорожі, взагалі оповідає дуже інформативно, діловито, сухо, не вдаючися в лірику, ні в поезію. Подекуди лише блисне часом промінчик настрою, пережитого почуття, піднесення, радості. Напр., в його оповіданні про Єрусалим:

Святий город Єрусалим в дебрях, наоколо нього гори кам'яні, великі і високі, так що тільки близько до городу прийшовши, можна побачити святий город Єрусалим. Найперше видно дім Давидів, потім трохи пішовши видно Елеонську гору і Святая Святих, і потім весь город видно. Тут єсть гора рівна, на дорозі, коло Єрусалиму, з верстув від нього, на тій горі зсідають люде з коней і пішо входять всі, і християне кланяються святому Воскресенію. Радість буває велика всякому християнинові, побачивши св. город Єрусалим: ніхто не може, щоб не прослізитись, побачивши землю бажану і святі місця, де Христю Бог наш задля нашого спасення походив».

Або в споминах про раювання в хвилях йорданських:

«Йордан ріка тече бисто, береги по тім боці Йордану прекруті, відси лагідні. Вода в нім каламутна і дуже солодка — не наскучить пити ту воду святу, і здорова та вода, хто її п'є: не болить від неї, ні пакості череву. Всім же подобен Йордан ріці Сновській — вшир і вглиб, але тече дуже лукаво і бисто. Болоня має такі, як Снов-ріка. Серед самої купелі (де купаються паломники) глибше від чотирьох сажнів, як я сам випробував, і поміряв, і побродив на другий бік Йордану, і багато походив по берегу тому Йордановому з любов'ю. Вшир Йордан як на устю Снов-ріка. І по сей бік купелі єсть малий лісок, багато дерева по берегу Йордановому превисокого, як верба і подібне, але се не верба. Вище купелі багато по берегу Йордана ніби лози, але се не наша, а інакша, подібна до «ксняжі». І багато тут тростини, і звіра багато тут живе: диких свиней без числа багато, і пардусів много. Єсть і льви по другий бік Йордану, в кам'яних горах, тут і родятьсяся».

Найбільш докладно і літературно описана процедура засвічення святого огню в велику п'ятницю. Наводжу дещо з сього оповідання, дуже голосного в палестинській літературі:

«В велику п'ятницю по вечері витирають Гроб Господень і виливають кандила (лампи) ті, що над Гробом Господнім, наливають до тих кандил «деревляного масла» чистого, без води, самого, вкладають світильні, але не запалюють тих світилень, але полишають ті світильні не запалені, і запечатують Гроб Господень о 2 год. вночі. Тоді ж гасять всі кандила, не тільки ті, котрі там, але по всіх церквах в Єрусалимі. Тоді і я худий пішов у ту велику п'ятницю о 1 годині вдень до князя Балдвіна і поклонивсь йому до землі. Він же, побачивши мене, поклонивсь і попросив ласкаво до себе і рече: «Чого хочеш, ігумене руський?» Бо він мене пізнав добре і любив дуже, бо був чоловік добрий, смирний і німало не гордий. Я ж сказав йому: «Господине княже,

молюсь тобі для Бога і князів руських! Хотів би і я поставити своє кандило над Гробом Господнім за всі князі наші, і за всю Руську землю, і за всіх християн Руської землі». І на те князь сказав мені поставити своє кандило і з охотою післав зі мною свого «луччого мужа» до економа Святого Воскресенія і до того, що держить Гроб Господень. Оба вони: економ і ключар Гроба Господня, сказали мені принести кандило своє з маслом. Я ж поклонивсь їм з радістю великою і, пішовши на торг, купив кандило шкляне велике, і налив масла деревляного, чистого, без води, і приніс до Гроба Господнього — був уже вечір, і я зголосивсь до того ключара і упросив його: він відкрив мені двері Гроба Господнього і сказав мені виступити з каліг (черевиків) і завів мене босого до Гробу Господнього, з тим кандилом, що я ніс своїми грішними руками. І сказав мені поставити кандило на Гробі Господнім, і я поставив своїми грішними руками в ногах, де лежали пречисті ноги Господа нашого Ісуса Христа. В головах стояло кандило грецьке, на грудях поставлене було кандило св. Сави і всіх монастирів. Благодаттю ж божою ті долішні кандила засвітились, а фряжські кандила повішені були вгорі, і від тих кандил ні одно не засвітилось, тільки ті три засвітились.

Другого дня, в велику суботу, в шосту годину дня збираються люде перед церквою Воскресенія Христова, нечисленно многе множество людей з усіх сторін, пришельці і туземці. Від Вавілона, і з Єгипту, і з Антіохії, і з усіх сторін збирається в той день несказанно багато людей і наповняють всі ті місця коло церкви і коло Розп'яття Господнього. Велика тіснота буває тоді в церкві і коло церкви, багато задихаються від того стиску людей, і ті всі люде стоять з свічками незапаленими і чекають відчинення дверей церковних. В середині ж церкви попи з людьми чекають, поки прийде князь Балдвін з дружиною своєю, і тоді відкриваються двері церковні і входять всі люде до церкви, з великим стиском, і наповняють церкву й палату, і скрізь буває повно в церкві, і наоколо Голгофи, і наоколо Кранієвого місця аж доти, де був знайдений Хрест Господень, все буває повно людей. Не говорять нічого іншого, тільки ненастанно кличуть: «Господи помилуй!», і кричать так сильно, що гуде і гремить усе місце те від крику людського. Потоками сльози проливаються тут вірними, навіть закамянілий серцем тоді може посльозитись. Всяк бо чоловік тоді робить собі докори і споминає свої гріхи і каже до себе: «А може то через мої гріхи не зійде Дух Святий!» І так стоять всі вірні, з слізним і сокрушеним серцем. І сам князь Балдвін стоїть зі страхом і смиренням великим, і сліз джерело проливається з очей його. Також і дружина його стоїть коло нього просто Гробу, коло олтаря великого.

І як була 7 година суботнього дня, пішов князь Балдвін з дому свого до Гроба Господнього з дружиною своєю, і всі босі і піші йдуть з ним. І послав князь на парохію [подвір'я] святого Сави і покликав ігумена з чорноризцями його. І пішов ігумен з братією до Гроба Господнього, і я, худий, пішов з ігуменом тим і з братією. І прийшли ми до князя і поклонились йому всі. Тоді і він поклонивсь ігуменові св. Саві. І велів князь ігуменові св. Сави і мені, худому, з ними підійти до нього ближче, а іншим велів іти перед ним, а дружині сказав іти за ним. І прийшли ми до церкви Воскресенія Христова, до західних дверей, але множество людей заступило церковні двері і не могли ми ввійти до церкви. Тоді князь Балдвін велів своїм воякам розігнати людей силою, і вони зробили як улицю між людьми аж до Гроба Господнього, і так ми змогли пройти. І прийшли ми до східних дверей Гроба Господнього, а князь прийшов за нами і став на місці своїм, по правім боці.

І було коло 8 години дня, почали правовірні попи співати вечірню

на Гробі, на горі, і всі мужі духовні, чорноризці й пустянники, багато прийшло їх. А латина почала по-своєму в великім олтарі верещати. І так під час того співу я стояв і пильно дививсь на двері Гробу. І як почали читати паремії великої суботи, вийшов єпископ з дияконом своїм з великого олтаря, і підійшов до дверей Гробу Господнього, і подививсь через перехрестя дверей, і не побачив світу в Гробі, й вернувся знову до олтаря. Як почали читати 6-у паремію, той єпископ з дияконом знову прийшов до дверей Гробу і не побачив нічого в Гробі Господнім. Тоді всі люде з слізьми закричали: «Кірейсон».

І як минала 9 година дня, почали співати піснь переходну: «Господеві пієм». І несподівано прийшла зі сходу мала туча і стала над непокритим верхом церкви і пустила дощ над святим Гробом, і тоді раптом заблис світ святий в Гробу Господнім, і вийшов блиск того світу, страшний і дуже ясний з того святого Гробу. І єпископ, з чотирма дияконами прийшовши, відчинили двері Гробу Господнього, і єпископ, узявши свічку від князя, ввійшов до Гробу Господнього і запалив насамперед ту свічку від того святого світла і, винісши з Гроба ту свічку, дав її в руку самому князеві. І став князь на місці своїм, тримаючи ту свічку з радістю дуже великою, і ми всі засвітили свої свічки від тої свічки, а від наших свічок всі засвітили свої свічки. Світ же святий не такий як земний огонь, а інакший — поломінь його світиться незвичайно, так як кіновар.

І так всі люде стоять з засвіченими свічками і викрикують всі неустанно, з великою радістю і весело, видівши світ божий святий. Хто не бачив радості того дня, не повірить тим, що оповідають виджене. Але добрі і вірні люде вірять ширі і з насолодою послухають сього оповідання про сю святину і сі святі місця. Мені ж, худому, Бог свідок, і святий Гріб Господень, і вся дружина моя, руські сини, і новгородці та кияне, що трапились тоді: Сідеслав Іванкович, Ярослав Михалкович, Кашкичі два й інших багато».

Письменство історичного характеру. Наша стара історіографія, ведена так часто духовними руками або такими світськими, які стояли вповні під пануванням провідних релігійних ідей епохи, теж так часто зближається до агіографії, що між ними не завжди можна навіть провести скільки-небудь різку межу. Ті, що писали історичні повісті і записки, з яких зложились літописні збірники, дуже часто мали нахил оцінювати події й ситуації передусім з становища інтересів християнізації, церковности, єрархії, уділяти особливу увагу епізодам, особам і обставинам цінним і цікавим спеціально з сього становища. З другого боку, церква і єрархія спішили приодягнути з своєї сторони авреолею святості всіх, хто міг послужити за взірць потомним поколінням своїм прихильним, приятним, лояльним становищем супроти церкви, єрархії, духовенства. Крім цілого ряду князів, єрархів, подвижників, формально зарахованих в число святих, було багато «місцево шанованих» людей, з котрими зв'язувалась пам'ять праведності, святості, побожності — кандидатів на святих. «блаженних», котрі чекали своєї канонізації в будуччині. Тому як, з одного боку, літописець не раз, описуючи діла якого-небудь політичного діяча, не знаходив собі кращого джерела, як яку-небудь «пам'ять

і похвалу» йому як святій і праведній особі, так, з другого — записки, писані прихильною рукою по гарячим слідам діяльності того чи іншого шановного діяча, часто мають тенденцію заховати якраз риси його побожності і праведності, котрі могли б послужити для будучого «прославлення», канонізації сього помершого чи навіть живого ще симпатичного чоловіка. «Владимеръ такъ есть любезнивъ, любовь имѣя к митрополитомъ, и къ епископомъ, паче же черноризецький чинъ любя», — записує ближче нам не звісний Василь, прихильник Мономаха, очевидно, приготавляючи йому добру славу на пізніше. «Святополкъ егда исхожаше или на рать или на ловы, приходяше в монастырь, съ благодареніемъ поклоняя ся святѣй Богородици и гробу Феодосіеву», — посвідчує якийсь не звісний нам сучасник сього князя. Характеристики князів, писані під враженнями їх смерті, оповідання про їх останні хвили життя, передсмертні розмови, завдяки щирому, безпосередньому почуттю, живим, яскравим подробицям, підхопленим реально і відданим вірно, не раз роблять сильніше враження, ніж пізніше надумані оповідання на морально-дидактичні теми агіографічних творів. Секрет лежить в тім, що над сими записками не тяжів так літературний взірець, іконографічний шаблон, який убивав і позбавляв краси не раз дійсно гарні, вдячні з естетичного погляду ситуації й акти, оброблювані під агіографічні взірці.

В сім взагалі секрет краси і експресії нашого історичного письменства, що роблять його чи не найціннішою частиною нашої старої писаної літератури — безпосередній, свіжий подих епохи, життя, що віє місцями з нього, як ніде інде, завдяки його свободі від готових літературних схем і шаблонів, які тяжіли над літературою дидактичною і агіографічною. Наші історичні «повістярі» не мали перед собою моделей, до котрих старались би за всяку ціну піднятися. До нас, як я вже сказав, не перейшло, здається, ні одного твору (принаймні досі не викрито) з властивої історіографії, з штучнішою, прагматичною композицією, з літературною риторикою, з промовама і характеристиками античної історіографії. Приходили головню всесвітні хроніки, механічно компільовані і настільки примітивно зроблені, що вони не могли дати «канона», взірця, під котрий мусили б підтягаться з своїми тубільними подіями і своєю домашньою історіографією наші списателі «временних літ». І дійсно, на протязі трьох століть нашого історичного письменства, що полишили свої документи в тих літописних збірниках, якими ми розпоряджуємо нині, ми знаходимо лише єдиний твір, який претендує на історичний прагматизм і разом —

на літературність вищої, себто риторичної, марки: се галицька повість про «великий мятеж» по смерті Романа, що займає через се зовсім окреме місце.

Що характеризує нашу стару історичну творчість, в її цілості, в нинішнім вигляді, в порівнянні з історичною традицією народів з сильнішою писаною літературою,— се її колективність і анонімність. Ми зовсім не маємо історичних творів окремих і самостійних, а тільки те, що ввійшло в більші історичні збірники чи компіляції, здебільшого сильно проредаговані їх компіляторами. Вони бо старались можливо тісніше зв'язати між собою, уодностайнити і перетопити разом нагромаджений ними матеріал: короткі й ширші річні записки, більші сказання і повісті, чи то взяті в цілості, чи в виривках, документи або літературні пам'ятки, які використовувались для ілюстрації обставин або як рефлексії з приводу описаних подій. Тому той чи інший історичний твір — повість, записка, слово — розмірно рідко заціліли в своїй оригінальній формі; ще рідше ми можемо мати абсолютну певність сеї оригінальності. Майже всюди мусимо рахуватись з можливістю прогалин або вставок, сполучень чи комбінування двох паралельних джерел, часом написаних з різних, навіть навзаєм протилежних становищ. Дуже часто стрічаємо виразні сліди й докази таких деформацій і переробок: часом більш поверхових, коли редактор, скажیم, переминає нинішній час оригіналу на час минулий, відповідно змінений перспективі, або першу особу оригіналу на третю особу переповідання. Часом далеко радикальніших, коли, напр., редактор одним слівцем «не» змінює зміст на зовсім протилежний (як, скажیم, в оповіданні про колишню дань з Новгороду до Києва) або своїми додатками надає цілком відмінне значення первісному текстові (напр., в виводах «Повісті» про початок руського ймення і руської держави).

Бувало не раз і так, що текст переходив через кілька редакторських рук, з одної компіляції до другої, підпадав кількоразовим переробкам і компіляціям, і його первісний вигляд затемнювався іще більше. При тім все, що виявляло автора, час, місце повстання, умисно або й неумисно, в самій процедурі перероблювання, найчастіше стиралось, пропускалось, витравлялось. А коли, через недогляд редакторів, і зіставались сліди колишньої індивідуальності твору, чи то через переочені фрази в першій особі, чи поклики до якихось пропущених уступів, орієнтації географічні («на сій стороні», «на тій стороні» тощо), або навіть полишалось і якесь ім'я (як ім'я Василя в діалозу Василька Ростиславича), то се переважно тільки натяки, які вказують на

компілятивний характер літописів, на те, що в їх склад включені окремі, самостійні твори, але в цілості і в оригінальності цих творів уже не будемо мати! Замість довгої серії окремих переказів, поетичних творів, повістей, записок, поменших компіляцій ми маємо перед собою кілька пізніших літописних збірок, де зв'язано докупи по кілька великих компіляцій, а в цих останніх покрито і перемішано останки тої всієї літератури.

Сі літописні компіляції набирають через те великої ваги як свого роду літературний архів, де полишивсь не раз одинокий слід всього того письменства, яке вони витиснули з уживання, прийнявши в свій склад його фрагменти. Вони визначаються великим багатством і різноманітністю змісту в порівнянні з багатьма чужоземними хроніками. Але вони осягнули сю свою вагу занадто дорогою ціною, як я сказав, вивівши з уживання, засудивши на смерть і забуття безконечний ряд творів і авторів, котрих імена носили ці писання, і пропали потім, ввійшовши в виривках чи переробках в сю анонімну антологію нашого старого письменства, котру ми звичайно зevamo ходячою назвою літопису. Замість різноманітних творів з різних культурних українських центрів, голосів різних політичних і культурних течій з різних часів, як я сказав,— літописання, в котрім ледве можемо розбирати первісні складові часті.

Се мало своїм наслідком два протилежні явища чи тенденції в студіюванні й характеризуванні сеї історичної творчості.

В середині минулого століття поволі увійшло в свідомість, що наші т. зв. літописи являються не чим іншим, як збірниками різноманітного літературного матеріалу. Сю гадку висловив уже в 1820 р. російський археограф Строев проти давнішого погляду, підтримуваного особливо авторитетом Шлецера, першого наукового дослідника нашого літописання, який бачив в старому літописі індивідуальний твір Нестора. Ясно усвідомилась вона особливо в 1840—1850 рр., після завзятої полеміки про авторство Нестора, і по сім почалась інтенсивна аналітична робота головно над «Повістю временних літ» задля вирізнення її складових частин і різних хронологічних верств, з яких вона зложилась. Перший період цих студій був закінчений працею Бестужева-Рюміна, яка стала надовго підставою всяких міркувань про наше літописання («О составѣ русскихъ лѣтописей», 1868). Компілятивний характер літописання був уставлений твердо, літопис був признаний архівом, де збереглись останки давнього письменства; вияснена була самостійність цілого ряду включених до літописів пам'яток. Але еволю-

ція літописання не була твердо уставлена, і се понудило в 1890-х рр. академіка Ол. Ол. Шахматова, лінгвіста по спеціальності, залишивши свої лінгвістичні студії, забратися до ґрунтовного аналізу літописних компіляцій, щоб установити дати і авторів різних літописних редакцій, які були поглинені в тих великих компіляціях, про котрі була мова.

Характеристично, що вихідною точкою сього аналізу послужило знов-таки питання про авторство Нестора. Шахматов виступив оборонцем печерської традиції як в сім питанні, про права Нестора на «Повість временних літ», так і в деяких інших суперечних справах, зв'язаних з сею традицією (про житіє Антонія, напр.). Але він при тім викрив нову, незвичайно важну базу для прослідження історії старого літописання — той старший від «Повісті временних літ» літописний звід, котрого даремно дошукувалось попереднє покоління аналізаторів літопису, а Шахматов вказав його у вступній, пізніше дописаній частині дефектного, пергаментного найстаршого кодексу Новгородського літопису, котрий був без уваги відкинений як безвартісна компіляція першими видавцями сього літопису, і тільки 1838 р. вийшов в повнім тексті. Шахматов пізнав і довів, і в тім невмируща його заслуга в історії нашого літописання, що в першій частині сього дописаного вступу ми маємо сліди кількох старших редакцій, які викриваються з аналізу сього вступу і порівняння його з іншими літописними компіляціями. Він вказав на взаємовідносини київського і новгородського літописання і яскраво освітив своїми студіями велику вагу пізніших компіляцій для дослідження розвою літописання, чи, краще сказати, літописного компілювання. За його приводом стали видаватись сі пізніші компіляції, перед тим цілком занедбані, і сам він протягом цілого чверть-століття, до самої смерті, неустанно працював над ними, стараючись відкрити історію літописання і компілювання літописних збірників та вислідити авторів-редакторів.

Довести до кінця сього діла йому, на жаль, не вдалось, і та безконечно складна система затрачених зводів, яка ввижалась йому, не перейшла з сфери домислів в буття реальне. Мішання дуже дотепних і влучних помічань з апіорними і навіть фантастичними припущеннями, на котрих він опирав сю складну філяцію різних місцевих літописних творів, об'єднуваних в різних, теж недосяжних, гіпотетичних компіляціях загальніших, митрополітальних особливо, і галерею їх авторів, ініціаторів, редакторів і т. д. бентежило наукові круги, що не рішались іти тими ризикованими дорогами, на котрі їх кликала уява талановитого угадчика. Результати його праці стоять і нині поза обрубом нау-

кового добутку, чекаючи тверезої, холодної оцінки людей, які б уміли з здібностями угадування сполучити обережність і навіть скептицизм, обов'язковий для сторожів людського знання. Одним з пильних завдань для наших дослідників являється активна участь в розробці і провірці результатів сього шановного труду та включення в наш науковий оборот того, що можна взяти з них як тривкий і певний науковий здобуток на місце провізоричного реферування складних гіпотез дослідника, котрими займались ми протягом літ, чекаючи його «останнього слова», яке б завершило його будову і дало можливість оцінити її в суцільності, в підставах і останніх вислідах¹.

Але тим же часом, поки велась аналітична робота над літописанням, даліше продовжувалась тенденція трактувати його як якоїсь органічної цілісті і «літописця» — як щось єдине і суцільне, що мало свою ясно означену фізіономію, незмінну на протязі століть сеї літописної роботи. Так як для Шлецера і його школи «Повість врем. літ» в усім її складним змістом і довгою історією се був просто тільки «Нестор», індивідуальний автор, котрого належало обчистити від різних додатків, виходячи з студій його самого, його манери й індивідуальних прикмет його писання, так для багатьох істориків літератури і культури ще й тепер взагалі «літописець» не тільки «Повісті врем. літ», а всіх трьох віків староруського літописання — се щось одно, що можна характеризувати, беручи з котрого-небудь літопису погляди на суспільний устрій, на культуру, на мораль.

Се певного роду реакція на те розкавалкування літописної цілісті на безконечні ряди фрагментів, сліди запропашених зводів і творів, амофорні, безіменні, позбавлені ясних вказівок на час і обставини їх постанов. Синтетична гадка не може устояти перед спокусою зложити яснійший і повніший образ, хоч би за поміччю сеї різнорідної мозаїки, зведеної в літописних компіляціях. Але що можна було

---

¹ Такими «останніми словами» тепер, по смерті Ол. Ол. Шахматова (1921), скільки знаю, zostались такі праці: Разысканія о древнѣйшихъ русскихъ лѣтописныхъ сводахъ, 1908 (лѣтопись занятій археограф. комисіи, т. XX); Повесть временныхъ лѣтъ, т. I. вводная часть, текстъ, примѣчанія, 1917 (ibid., XXLX); Лѣтописецъ Несторъ, 1914 (Записки Наук. Тов. імені Шевченка, 117); Стаття про літописи в новім вид. Енциклопед. Словника Брокгауза—Ефрона: Общерускіе лѣтописные своды (Ж. М. Н. П., 1900, IX—X; 1901, XI) і Ермолинская лѣтопись и ростовскій владычній сводъ (Изв. Ак., 1903) — про пізніші компіляції. Під час друку сеї книги вийшла праця Е. Перфецького «Русскіе лѣтописные своды и ихъ взаимоотношенія», Братіслава, 1922; автор, ученик Шахматова, приймаючи його виводи, старається розвинути їх особливю в приложенні до літописання XII в.

дарувати Шлецеровій школі сто літ тому, не можна поповняти нині, ігноруючи всі здобутки вікової аналітичної роботи. Характеризувати всуміш не тільки ціле літописання XI—XIII вв. або хоч би котрийсь цикл його: старший — XI в., середній — XII, галицько-волинський — се так, як би характеризувати взагалі літературу, не тільки українську, а всю східнослов'янську сього чи іншого століття.

Адже ми тепер уявляємо собі досить ясно, напр., що старший київський літопис «Повість врем. літ» останніх редакцій зложилась з кількарізних комбінацій оповідань київських і новгородських, об'єднує в собі творчість сих двох культурних і політичних центрів, які боролись за гегемонію, конкурували і дійсно визначались в своїм соціальному і економічному укладі, в культурнім і політичнім житті значними різницями. Яка ж рація всуміш характеризувати сього колективного, абстрактного, апокрифічного київсько-новгородського літописця матеріалом, зібраним без розбору з київських і новгородських записок компіляторами XI—XII в.?

Так званий київський літопис XII в. компілювався з збірок і записок українських і суздальських, що кілька разів переходили з рук в руки. Цілком розбіжні, суперечні течії старого східнослов'янського світу, київського, і нового, суздальсько-володимирського, боротьба на життя і смерть київських, українських політичних і соціальних традицій з новими, великоруськими тенденціями не раз досить навіть яскраво відбиваються в суперечностях записок київських та інкрустованих в київській компіляції суздальсько-володимирських. Очевидно, завдання історика культури і літератури — відділити сі й інші течії й характеризувати їх методом порівняльним, а не шукати якоїсь спільної характеристики київського літопису як єдиної, органічної цілості.

В повістях і записках, які поставали не тільки в різних центрах України, як Чернігів, Володимир, Галич, але і в самих київських, які з'являлися в різних кругах і осередках під рукою людей різної культури, різного стану, ми бачимо теж значні відміни. То перед нами нищий духом аскет якогось-небудь монастиря, весь заглиблений в ідею гніву Божого на грішний світ поза монастирськими мурами, що пильно заносить на сторінки своєї «харотї» небесні і земні знаки, які провіщали той гнів і остерігали людей, та передусім пильнує змін в ерархії чи в своїм монастирському житті. То особа теж духовна, але з ширшим суспільним і поглядом, яка відзивається борше на інтереси загальнішого, політичного характеру, ніж на узкоцерковні й ерархічні. То, нарешті, людина, очевидно, вповні світська, чи своїм становищем чи

світоглядом, учасник походів, дипломатичних переговорів, захоплений безроздільно сучасними політичними, династичними, громадськими інтересами й конфліктами, який тільки дуже загально відбиває домінуючі християнські настанови й погляди сучасного освіченого громадянства.

Очевидно, історик літератури і культури повинен приложити всі старання, щоб вирізнити всі отсі індивідуальності або, принаймні, різні типи письменника-літописця, не знеохочуючись анонімністю і не піддаючись спокусі за всяку ціну, оправдано чи неоправдано, пришпилити кожному фрагментові якесь сучасне ім'я або пришити анонімну літописну записку чи повість до іншого твору з іменем, з-поза літописання. По чвертьвіковій аналітичній роботі над нашим літописанням приходиться черга на студії над складовими частями, над фрагментами старого письменства, абсорбованого ним, щоб по можності, реставрувати їх, виробити собі поняття про їх вигляд, літературну манеру й ідейну фізіономію їх авторів, їх світогляд, їх культуру.

Я, розуміється, не можу тут переводити сю роботу в її повнім обсягу. Можу тільки намітити дещо головніше, полишаючи поглиблення і викінчення сеї програми будучим дослідникам.

Старий київський літопис і його літературний матеріал. Старий, або «Начальний», «Найдавніший», київський літопис закінчений кількома редакціями в другім десятилітті XII в., як уже вище було зазначено, не заховався ні в одній з сих своїх редакцій окремо, а тільки в більших літописних збірниках.

Один такий збірник, закінчений, правдоподібно, на Волині при кінці XIII в., репрезентується найстаршим рукописом, переписаним, судячи по знакам паперу, не раніше 1420 р. (коло 1425 р., як ближче датують), десь на півночі, в районі псковського діалекту, а перехованим в Іпатськім монастирі, в Костромі. По імені сього монастиря самий збірник прийнято було називати Іпатським, хоч він цілком випадково опинивсь у тім монастирі і репрезентує не основну, початкову збірку, так, як вона була зведена вперше, в «протографії» її, а одну з пізніших редакцій, в котрій між іншими з'явилась партацька нинішня хронологія Галицького й Волинського літопису. Ближче до протографу стоїть інший кодекс, списаний, судячи по письму на Україні в XVI віці, по імені свого останнього власника він зветься Хлебніковським; від нього йдуть кілька ще новіших українських копій: одна закінчена в Животові (Брацлавщина) в 1620 р., тепер зветься Погодінською; друга, ще молодша (XVIII в.), з небезінтересними приписками на маргінезах,—

Єрмолаївська: так зветься вони по іменам пізніших, великоруських власників.

Другий збірник, суздальський, був закінчений кількома роками пізніше, на початку XIV в., але репрезентується копіями ранішими від волинського збірника. Найстарша кінчиться 1305 р., а списана ченцем Лаврентієм в 1377 р., мабуть, в Суздалі. Три молодші копії: Радзивиллівська або (Кенігсберзька) — ілюстрована численними мініатюрами, Академічна (або Троїцька) і друга Троїцька, що згоріла в 1812 р. і звісна тільки з варіантів, поданих при виданні «начального літопису», що ладилось тоді, всі належать до XV в.

На інших, пізніших компіляціях, які в більш-менш чистім виді містять старий київський літопис, не буду спинятись, тим більше, що вони переважно не вистудійовані докладно й досі.

Основою сього старого київського літопису послужила «Повість временних літ». В найстаршій кодексі, мніха Лаврентія, сей заголовок читається так: «Се повѣсти времяныхъ лѣтъ, откуда есть пошла Руская земля, кто в Киевѣ нача первѣе княжити, и откуда Руская земля стала есть». Кодекси волинського збірника мають дописку: «черноризца Феодосьева манастиря Печерьского», а кодекс Хлебниковський має при тім ще ім'я Нестора: «Нестора черноризца». Старша редакція, приписана до дефектного Новгородського літопису, має інший значущий додаток до сього титулу: «и како избра Богъ страну нашу на послѣднее время».

Ся остання дописка, очевидно, пізніша, психологічно не менш інтересна, як дописка кодексів волинської версії про анонімного автора, що так багато займала дослідників. Вона вказує, що й тодішній читач, як і нинішній, відчував, як сей титул не відповідає змістові всього літопису. Вислідуючи головні справи, висвітлені літописом, він проминав найважлишу, яка стоїть в центрі всього його оповідання — се християнізація Русі. Факт дійсно знаменний, і, не вважаючи на всі зусилля ак. Шахматова довести, що се був титул «Несторового зводу» останньої редакції 1118 року, я думаю, що ся аргументація не ослабляє значення сього факту. Він свідчить, що згаданий титул з'явивсь не над котроюсь з останніх редакцій, а над одною з перших, може, таки найпершою, яка не доводила свого оповідання до Володимирового охрещення, а говорила справді тільки, «відки пішла Руська земля» (очевидно, в тіснішій значенні — Київської Русі), «хто спершю почав у Києві княжити» і «як стала Руська земля» — як організувалась київська державна система. Се було оповідання, яке починалось історією

заснування Києва, говорило про перших історичних князів: Аскольда, Діра й Ігоря, предка нової династії, про його війни і про його смерть у деревлян, з котрої вив'язались київсько-деревлянські війни, що служили темою різних переказів, легенд і поетичних творів. Як далеко заходило се оповідання, чи кінчилось воно на сих деревлянських війнах по смерті Ігоря, чи доводило історію далі, до смерті Святослава або до останньої війни київського князя Ярополка з деревлянським князем Олегом, в зв'язку з історією ривалізації київської династії з родом Свенельда, держателя Деревської землі, і тепер ще трудно сказати, тому що в обох місцях, при подіях по смерті Ігоря і Святослава текст літопису підпав, очевидно, великим змінам. Свого часу Срезневський вказав на хронологічну табличку «Повісті» (під 852 р.), в якій єсть різниця в рахуванні років до смерті Святослава і після його смерті, і він вважав, що перший літописний цикл кінчився з смертю Святослава. Шахматов виставив таку гіпотезу, що перший літопис був списаний після заснування київської кафедри Ярославом в 1039 р., і доводив оповідання до сих фактів: заснування Ярославом нового Києва і побудування кафедри св. Софії на місці побіди над печенігами 1039 р.¹ Хоч ся гадка — зв'язати постання першого київського літопису з Ярославовими заходами коло освіти, культури, книжності — має в собі багато правдоподібного, я все-таки не вважаю обгрунтованою тезу, що перший київський літопис з'явивсь тоді і в такім складі, як думав Шахматов, — доведений до подій 1030-х рр.

Я думаю взагалі, що при всіх величезних заслугах Шахматова, положених ним коло аналізу сього літопису, його бажання за всяку ціну оборонити печерську традицію про Нестора — автора «Повісті врем. літ» — і варязовими теорію (переведену в «Повісті» тим же Нестором, як думав Шахматов) до певної міри затемнили питання і не дали можливості йому і тим, що йшли за ним, зробити правильні висновки з ним самим зроблених відкриттів і помічань.

---

¹ В літописі під 1039 р. стоїть звістка про посвячення церкви Богородиці (Десятинної), початої Володимиром. Шахматов поправляє се на церкву св. Софії, з огляду, що 4 жовтня, день посвячення св. Софії, припадав 1039 р. на неділю, і приймає, що тоді ж фундовано взагалі руську митрополію в Києві (звістку пізніших компіляцій: «церковь святую заложн камяну и устави митрополію» — він уважає автентичною запискою Новгородського зводу XI в.). По його гадці, запискою про сі події кінчився перший київський літопис, і тільки потім дописано сюди ще оповідання про похід на греків 1043 р. (Разысканія, с. 412 і дд.). Все се можливо, але, властиво, зостається вповні гіпотетичним, бо побудоване на самих припущеннях.

Мені думається, що стара гадка (висловлена Соловйовим і Костомаровим, підтримана Бестужевим-Рюїніним) про первісну «Повість временних літ», яка не доходила до охрещення Русі за Володимира, таки правильна. Думається далі, що перша київська повість, яка відкривалась історією заснування Києва трьома братами, мала дуже «руський», себто київський характер, що в ній ще не було варязької теорії, вона стояла на погляді, як літописна повість про Кирила і Мефодія, що «слов'янський язик і руський один». Вона ще дуже мало займалась північними, новгородськими справами, а всю увагу скупляла на боротьбі Києва з полудневими сусідами.

Але Ярославова доба відсвіжила претензії варязьких дружин на провідну ролю в Києві і суперництво з Києвом Новгородом як ключа до путі «з варяг в греки». Подібні події мали місце півстоліття перед тим, під час боротьби Володимира за Київ, але потім Володимир, обжившись в Києві і відправивши варязькі дружини, вернув Києву його гегемонію в Руській системі. Боротьба Ярослава з київським князем Святополком розворушила все се наново, і пізніші редакції кивського літопису, з їх комбінацією відомостей київських і новгородських, з їх теоріями варязького походження київської династії, руського імені і всього «роду Руського»,— вони носять на собі сліди сеї нової пертурбації, тим часом як первісна «Повість» чи її прототип (коли він не мав сього імені), хоч і написаний в часах Ярослава (се можливе вповні), скорше відавав настрої давніші, що міцно стояли на ґрунті старих київських традицій. В перших початках повісті київська династія, мабуть, виводилась безпосередньо від братів — фундаторів Києва, так, як бачимо се в варіанті, використанім Длугошом і в різних інших історичних компіляціях, а тільки потім сей зв'язок був перерваний пізнішими здогадами про варязький початок династії й перехід її з Новгорода, провідну ролю варягів в будові Руської держави, її християнізації і т. д. Все се були здогади, висунені во славу Новгорода як старого варязького гнізда і розсадника київським князів, з котрого прийшли не тільки Ярослав і Володимир, але, мовляв, також Ігор, Олег, Аскольд, Дір і т. д.¹

¹ Про суперництво київської і новгородської політичної системи, дві паралельні легенди — київську і новгородську — і перемогу новгородської в новіших редакціях «Повісті» писав я в останнім виданні І тому України-Руси, с. 381 і лд. і с. 420. Там же, на с. 383 і 586, про можливу безпосередню зв'язь Володимирової династії з Києм в прототипі «Повісті». Я звертаю увагу дослідників на сю пробу глянути через голови редакторів «Повісті» на ті поняття про початок київської держави, котрі могли бути перед варязькою теорією, розвиненою пізні-

Походження династії було тоді дуже неясною справою (се вказує, що писалось про се, в усякім разі, не раніше XI віку). Знали тільки Володимирового батька і діда; відносини Олега до династії були зовсім не звісні, в першій початку повісті його зовсім поминено в ряді київських князів, вставлено тільки потім, і перед тими різними пізнішими нахідками і вставками (походу Русі на Царгород за царя Михаїла, договорів Олега, Ігоря, Святослава й т. ін.), які внесли більше докладності і документальності в сю київську старовину, її події комбінувались, мабуть, дуже вільно і різноманітно, як то бачимо хоч би й на різних переказах про Кия, записаних в «Повісті» і поза нею.

Переведений останнім часом аналіз сей найстаршої «Повісті» виявив, що всі додатки книжного характеру (виключивши хіба деякі цитати з Біблії) з'явилися тут пізніше. Спочатку се була збірка київських переказів — повістей і пісень, скомбінованих і подекуди пояснених, інтерпретованих укладчиком, без років, без хронології, яка з'явилась тільки потім, так само як і короткі річні записки. Такий характер переказів мали оповідання про Кия та його братів і про походи київських князів на греків, пізніше пов'язані різними способами з Аскольдом, Діром, Олегом, Ігорем, Святославом, а була, видно й така версія, яка самого Кия водила в похід на греків. Оповідання про хозарів, їх владу над нашими племенами і пізнішу боротьбу з ними, може, й боротьбу з печенігами, хоч ці оповідання зв'язались потім з пізнішими князями. Перекази про війни з своїми, українськими племенами: уличами і особливо деревлянами. Подібно як оповідання про походи на греків, ці деревлянські війни мали паралельні перекази і поетичні твори, які зв'язувались то з тим, то з іншим князем; вони переходять довгою низкою через «Повість», перетерпівши, очевидно, глибокі зміни під руками редакторів: так випала історія війни Ігоря з уличами, що продовжувалась потім епізодом про Свинельдову дружину у деревлян, і так само пропало дещо таке, що зв'язувало сей епізод з історією Свинельдового сина, що був причиною останньої війни з деревлянами за Ярополка. Стара «Повість», очевидно, сильно утерпіла від

шими редакторами. Я вказав там теж (с. 587), що пізніші нахідки і вставки (вказані в тексті) тільки згодом відсунули так далеко від Володимирових часів в глибину віків київські початки, які до тих находек уявлялись київським книжникам значно пізнішими. Поки умови 909 і 911 р. не дали Олегові місця між київськими князями, поки не було дати для першого походу на Царгород, все те, що тепер вивповнює ціле півстоліття перед Ігорем, уявлялось, мабуть, як події середини або першої половини X в.

сих переробок і стратила свою початкову провідну ідею і з її становища переведену перспективу подій: її заступили нові історичні теорії.

З одної сторони, налягли тенденції тіснішого зв'язку з візантійською і християнською традицією, в стилі тих візантійських хронік світової історії, про котрі була мова вище. Безпосередньо з хроніки Амартоло чи якоїсь компіляції, яка зачерпнула звідти різний матеріал, взято історію людського розселення по світу, з котрим поставлено в зв'язок розселення слов'янське, і в паралелю етнографічним характеристикам грецьким дано етнографічний огляд східнослов'янських племен. В паралелю історіям про поширення християнства використано один з варіантів повісті про Кирила і Мефодія та утворено легенду про побут у Києві апостола Андрія як патрона християнської Русі. Зачерплено різні візантійські звістки про русько-візантійські відносини, про ті народи, які переходили через Україну, — про обрив і білих угрів-хозар, волоське розселення на Дунаї, «Велику Скитію», котра нібито означала наше чорноморське розселення. Віднайдено і вставлено, з відповідними змінами загальної історичної схеми, договори київських князів з Візантією і т. д. Історію Русі введено як інтегральну частину в склад світової історії так, як її представляли візантійські хроніки світу. По потопі три Ноеві сини ділять між собою землю; Афетові дістається «північна і західна сторона», від Мідії і Арменії до Британії і Варязького моря; до його коліна належить русь, ляхи, варяги, литва і чудь, волохи, римляне і німці. При змішанні язиків під час будови вавилонської вежі, коли Бог розділив усіх людей на 72 язика, слов'яни були в числі сих 72; згодом вони осіли на Дунаї, відти розселились по нинішнім слов'янським краю, діставши назви по новим місцям свого розселення. Між ними були поляни, у котрих три брати, Кий, Щек і Хорив, збудували город Київ. Різні народи: болгари, «білі угри», обри (авари), хозари — находили на них і підбивали їх собі. Київська династія відборонила Русь від сих сусідів, заснувала державу і своїми походами на Візантію зробила її ім'я голосним у світі: похід на Царгород за цісаря Михайла дав їй місце в історії («нача ся прозывать Руская земля»). Трактати Олега, Ігоря і Святослава з цісарями задокументували її пізніше буття. Володимир своїм охрещенням увів її в сім'ю культурних народів і уставив відносини до сусідніх християнських держав: Візантії, Угорщини, Чехії й Польщі.

З другого боку, зроблено ряд додатків, переробок і змін, щоб тісніше зв'язати київські перекази з новгородськими.

Київську традицію початків Русі підпорядковано новгородській, більш прийнятній династії і дружині, і в зв'язку з тим розвинено варязьку теорію, в ширшій розумінні — теорію провідної ролі варягів в політичній і культурній історії Русі. Так з'явилась у «Повісті» історія про покликання до Новгороду Рюрика, походи Аскольда і Діра і потім Ігоря на Київ і т. д. На сім місці я не буду ближче входити в розгляд сеї нової комбінації старих київських переказів з такими теоріями і переказами — зроблене се було мною досить детально в історії України-Руси.

Паралельно з тим ішло хронологічне розширення первісної повісті через додавання нових циклів. Серії коротких річних записок, котрими продовжувано більш зв'язле і прагматичне оповідання, крок за кроком заступлено більшими оповіданнями, які почасти займали їх місце, почасти вміщались серед них. Так ввійшла велика повість про Володимира, властиво, комплекс різних повістей і переказів про християнізацію Русі, в більш-менш переробленій, скомпільованій формі: оповідання про Ольгу, про варягів мучеників, похід Володимира на Корсунь, його охрещення. Шахматов бачив під тим болгарський підклад: повість про охрещення царя Бориса, приложену з деякими переробками до Володимира; але се болгарське записичення не potwierджується аналізом матеріалу. Навпаки, виясняються тісні зв'язки його з різними східнослов'янськими повістями про Володимира, звісними в пізніших рукописах XV, XVI, XVII в., а в основі своїй, очевидно, значно старшими — різними переходовими мотивами, зв'язаними з традицією X віку¹. Відносини сих повістей до літописного оповідання ще добре не вияснені, так само як і переважної більшості пізніших варіантів літописних оповідань передволодимирової доби².

Потім друга, поменша компілятивна стаття оповідає про події, зв'язані з смертю Володимира і боротьбою його синів. Вона в багатьом дуже близька до «сказання про Бориса і Гліба», багато черпає, очевидно, з поетичних творів на теми сих подій: про деякі мальовничі подробиці, які виявляють сліди сих творів, скажемо пізніше. Тут же завважимо, що по сій повісті відчувається справді прогалина, — закінчення літописного циклу, що може припадати на 1030-і рр.,

¹ Вони вичислені в останнім виданні I т. «Історії України-Руси», с. 575.

² До смерті Ольги оповідання пізніших компіляцій й переробок зібрав Гілляров, його збірка під заголовком «Преданія русской начальной летописи», 1878, була випущена в 1890-х рр., але й потім зосталась без уваги.

часи організації нового кафедрального кліроса в Києві, тим часом як друга половина століття (після повісті про Яро-слава) виявляє тісні зв'язки з Печерським монастирем. Сюди належить повість про печерських подвижників, розбита в літописі на дві часті, під рр. 1051 і 1074, оповідання про віднайдення мощей Феодосія під 1091 і чимало поменших звісток.

Шахматов висловив здогад, що з початком сімдесятих років кафедральний літопис було доповнено в Печерським монастирі «великим Никоном», в котрім Приселков дода- чив відставленого від кафедри м. Іларіона. Постать борця за незалежність руської церкви — печерського літописця виходить дуже ефектна, може багато говорити фантазії, але ніяких реальних підстав вважати Никона письменни- ком ми не маємо, як я вже вказав вище, і зовсім неймовір- но, аби його сучасник і великий прихильник Нестор ні слів- цем не згадав про се. Так само чистим здогадом являється гадка Шахматова, що новий цикл літопису утворився в Пе- черським монастирі коло 1095 р. завдяки ініціативі тодіш- нього ігумена Іоанна. Не силкуючись на подібні здогади, ми натомість краще приглянемося тому літературному ма- теріалові, який помітний в сій другій половині літопису (до складових частин першої ми ще повернемося, вишукуючи в ній останки старої поетичної творчості).

Після повісті про початок Печерського монастиря, вклю- ченої під р. 1054 і вище нами вже обговореної, звертає на себе увагу повість про повстання в Києві 1068 р.: підступне поневолення Всеслава, котрого се повстання визволило і посадило на київським столі, і погром князів половцями, що послужив приводом повстання. З приводу сього редак- тор літопису пускається в міркування про божі кари за грі- хи, використовуючи для сього популярне слово «О казнях божіх». В зв'язку з сим правдоподібно стоїть оповідання про небесні знаки, які попередили се нещастя, і до них до- точені різні дивні «знамення» з грецьких джерел. Весь комп- лекс звісток, цитат, рефлексій, очевидно, перетерпів різні редакторські зміни, але в побожних міркуваннях про силу хреста, котру образили князі, цілувавши Всеславові хрест і потім поневоливши його в свято Воздвиження Хреста, і воно принесло йому визволення, відчувається момент, в кот- рім се писалось: по гарячих слідах подій, без передчуття, що́ буде з тим київським князюванням Всеслава.

Я наводжу в приблизній реставрації сей словесний епі- зод, поетично оброблений в «Слові о полку Ігоревім», а в ХІХ в. з зворушенням читаний поколіннями романтиків на- шого старогб «народоправства» — історію першої історично

записаної української революції, з поставленням всенародно вибраного князя:

«Заратився Всеслав, син Брячиславів, полоцький і захопив Новгород¹. Ярославичі ж три — Ізяслав, Святослав, Всеволод, зібравши військо, пішли на Всеслава — серед великої зими. Прийшли під Мінськ, і міняне зачинилися в городі, а сі браття здобули Мінськ, вирубали мужів, жінок і дітей взяли «на щити» [поділили в полон] і пішли к Немизі. І Всеслав пішов проти, і зійшлися оба війська на Немизі, місяця марта в 3 день. І був великий сніг, і пішли напроти себе, і була січа зла. Впало багато, і подолав Ізяслав, Святослав і Всеволод, а Всеслав утік.

Потім же, місяця червня в 10 день, Ізяслав, Святослав і Всеволод цілували хрест Всеславові, кажучи: «Прийходь до нас, не зробимо тобі нічого злого!» Він же, покладаючись на цілування хреста, переїхав човном Дніпро. Ізяслав пішов у шатро наперед, а Всеслав ішов за ним, і тут узяли Всеслава, на Рші під Смоленськом, переступивши хрест. Ізяслав же привів Всеслава до Києва і всадили його до поруба, з двома синами.

В той же час² прийшло на Руську землю половців багато. Ізяслав, Святослав, Всеволод пішли проти них на Альгу. І була ніч, і пішли проти себе. За гріхи наші побідили половці і побігли князі руські — Ізяслав з Всеволодом до Києва, а Святослав до Чернігова. І люде київські прибігли до Києва і, вчинивши віче на торговищі (на Подолі), послали князеві сказати: «От половці розсипались по землі, дай нам, княже, оружје та коні, будемо ще битися з ними!» Ізяслав же сього не послухав. І почали люде говорити на воеводу, на Коснячка, і пішли з віча на гору і прийшли на двір Коснячків, а не знайшовши його, стали коло двору Брячиславова і сказали: «Ходім, висадім дружину з погребя». І розділились надвое: половина їх пішла до погребя, а половина пішла мостом: сі пішли на княжий двір. Ізяслав сидів на сінях з своєю дружиною, і вони [люде] почали споритись з князем: стояли долі, а князь дививсь через вікно. Дружина стояла коло князя, і сказав Ізяславові Туки Чудинів брат: «Бачиш, княже, люде розкричались! Пошли, щоб пильнували Всеслава». Коли він се говорив, прийшла й друга половина людей, відчинивши погріб. І сказала дружина князеві: «Се зле! Пішли до Всеслава: нехай облесно покличуть його до віконця, щоб пробити мечем». Але князь сього не послухав. Люде ж підняли крик і пішли до поруба Всеславова, а Ізяслав, побачивши се, з Всеволодом утік з двору. Люде ж вирубали Всеслава з поруба і поставили [вар.: прославили] його серед двора князя, і двір княжий розграбили: нечисленне множество золота і срібла, кунами і шкірою. Ізяслав утік до ляхів, а Всеслав сів у Києві в 15 день сентября.

Се так Бог показав силу хреста, бо Ізяслав, цілувавши хрест, ухопив його [Всеслава]. За се Бог навів поганих, а сього [Всеслава] явно визволив чесний хрест: бо в день Воздвиження Всеслава, зітхнувши, сказав: «О, хресте чесний! За те, що я вірив тобі, визволи мене з рову сього!» І Бог показав силу хреста в науку землі Руській, аби не переступали чесного хреста, цілувавши його. Бо велика сила хреста!

¹ Шахматов уважав сю записку запозиченою з Новгородського літопису. Щось подібне, однак, мусило бути в київській повісті. Іншими гадками Шахматова про первісний вигляд сього тексту (Разыскания, с. 168—9 і 606) користуюсь, оскільки вважаю їх умотивованими.

² Сі слова додаю замість «року 6576», очевидно, поставленого при хронологізації літопису.

Хрестом перемагаються сили бісовські. Хрестом Господь помагає князям в битвах. Хрестом захищені вірні люде побіждають супротивних супостатів. Хрестом рятуються скоро в напасті, хто з вірою його призиває. Нічого біси не бояться, крім хреста. Коли від бісів буває мана, познаменувати лице хрестом, і вони прогоняться».

Се слово з нагоди пригоди Всеслава в літописі перебите аж двома іншими додатками, включеними в літопис. Одно — се згадане слово о казнях божіих. Друге — записка про щасливий похід Святослава на половців, що стався після погрому на Альті. Шахматов добачав тут записку з Чернігівського літопису. Цілий літопис — се, може, й забагота; чернігівська записка — се можливе, але вона могла бути зроблена і в якійсь монастирі чернігівської фундації в Києві.

Під р. 1071 читається повість про волхвів і волхвування, написана з нагоди появи «в та же времена» якогось ѡлхва в Києві та його пророкувань, що грецькі землі будуть мінати свої місця; вступна фраза «в та же времена» ясно показує його непричетність хронологічному літописному оповіданню¹. Головну його частину становить оповідання, записане зі слів воеводи Яна Вишатича про його диспут на Білім озері з волхвом, який викладав дуже інтересну дуалістичну космогонію, аналогічну з нашими легендами і піснями космологічного змісту.

Під р. 1072 записка про перенесення мощей Бориса і Гліба, зачерпнена з тих же вишгородських записок, які ми бачили вище при «казанні»².

Оповідання про смерть Ізяслава Ярославича, під р. 1078, переходить в апологію покійного князя від різних закидів («коли хто каже: «Киян посік тих, що висадили Всеслава з поруба»), похвала його братолюбю і міркування про чесноту братолюб'я взагалі виглядає як відгомін якогось похоронного слова. Те ж саме трохи далі, під р. 1087, з нагоди смерті Ізяслава Ярославича Ярополка. Висловлено було досить правдоподібний здогад, що се уривок з слова, сказаного митрополитом на похороні убитого князя:

«Многы бѣды приемъ, без вини изгонимъ отъ братья своея, обидимъ и разграбленъ, наконецъ и смерть горку прия, — но вѣчнѣй жизни и покою сподобися. Таковъ бѣ быше блаженный князь Ярополкъ — кротокъ, смиренъ, братолюбивъ и нищелюбецъ, десятину дая отъ всихъ

¹ Шахматов висловив гадку, що се продовження оповідання про дивні пригоди і знаки, які віщували українські замішання 1068—9 рр., що стоїть в літописі під р. 1065.

² В сім місці Шахматов покладав край розширеної редакції, зробленої Никоном і доведеної до початків 1073 р. Підставою для нього послужило, що в сім місці (під 1074 р.) кінчиться подібність між «Повістю» і «Софійським Временником», пізнішою компіляцією, яка, по його гадці, використала старий київський літопис в старшій редакції.

скоть своихъ Святѣй Богородицѣ и отъ жита на вся лѣта. И моляше Бога всегда, глаголя: «Господи Боже мой, Ісусе Христе, приими молитву мою і дай ми смерть такову, якоже вдаль еси брату моему Борису и Глѣбови...»

Дуже интересна повість вставлена в літопис під р. 1093, слідом за запискою про смерть Всеволода і запанування в Києві Святополка¹. Вона дуже нагадує вишенаведену повість про київську революцію і поставлення в Києві Всеслава. Починається історією нападу на Київщину половців і конфлікту на сім ґрунті у Святополка і приведеної ним до Києва дружини з старими київськими боярами (на чолі їх Ян Вишатич, один з інформаторів літописців). Описує дуже докладно похід на половців і нещасливу битву під Трипіллям, з докладною датою, далі облогу половцями Торчеська, переходить в побожні міркування з сього приводу на тему божих кар, очевидно, повставлювані в первісне оповідання, яке дуже мальовничо описує тодішню біду, піддання міста половцям і гірку долю невільників. Се найстарший тип невільничої поезії, який звучить місцями як відгомін якоїсь невільницької псалми:

«Половцемъ же осѣдящимъ Торчський, противящемъ же ся Торкомъ и крѣпко борющимся ізъ города, убиваху многы отъ противныхъ. Половци же начаша налѣгати і отънимаху воду, и изнамагати начаша у городѣ люде жажою водною и гладомъ. И прислаша Торци къ Святополку глаголюще: «Аще не пришлещи брашна, предатися имамы». Святополкъ же пославъ и не бѣ лзѣ украстися в городѣ, множества ради ратныхъ. И стояша около города недѣль 9, и раздѣлишася надвое: єдини сташа у града, ратью борюще, а друзии поидоша Києву, и пустиша на воропѣ [на рабунок] межи Києвъ и Вышгородѣ. Святополкъ же выиде на Желяню и поидоша обои противу собѣ, и ступишася и укрѣпилися брань, и падаху язвєнии предѣ врагы нашими, и мнози погыбоша и быша мертви, паче неже у Треполя, Святополкъ же приде Києву самъ третий. И быша же си злая мѣсяца июля 23, наутрея же, в 24, у святоу мученику Бориса и Глѣба, бысть плачь великъ у городѣ, а не радость, грѣхъ ради нашихъ и неправды.

Половци воеваша много и възвратишася к Торчєскому. Изнемогша люди в градѣ отъ глада и предашася ратнымъ. Половци же приємѣше градъ, запалиша огнемъ и люди раздѣлиша, и ведоша я у вежѣ к сердобоямъ своїмъ и сродникамъ своимъ много роду крєстьянска. Стражающе, печални, мучими, зимоу оцѣпляєми, в алчи и в жажи и в бѣдѣ, опуснѣвши лица, почернѣвши телєсы, незнаємоу страноу, языкомъ исполинномъ², нази ходящи и боси, ноги имуше сбодєны тернѣємъ, со слєзами отвѣщаваху другъ къ другу глаголюще:

---

¹ Шахматов тут бачив закінчення третього літописного циклу, зробленого в Печерськiм монастирi за iгумена Іоана, між р. 1093 і 1096 («Нєсторъ-лѣтописецъ», с. 33); її вступом уважав він ту передмову, про котру нижче.

² Серед дикого народу. Варіант.: «языкомъ испалєномъ», — з язиками, спалєними згаюю.

«Азь бѣхъ сего города», «А язъ сея веси». Тако съвоспрошахуся со слезами, родъ свой повѣдающе и въздыхающе, очи возводяще на небо к Вышнему, свѣдущему тайная».

Доволі складний комплекс різних творів, цитат, ремінісценцій згромадилось також під р. 1096. Насамперед маємо тут доволі заокруглену і суцільну повість про війну Мономаха і його синів Мстислава й Ізяслава з Олегом Гориславичом, ту саму, що дала привід до вже звісної нам «грамоти» Мономахової до Олега. Повість написана з становища Мономаховичів в Новгороді, може, новгородцем таки, як се дає зрозуміти її закінчення: «Мстиславъ же узворотися въспясть къ Суждалю, и оттуду приде Новгороду, въ городъ свой, молитвами преподобнаго епископа [новгородського] Никиты: се же бысть исходящу лѣту 6604, индикта 4, наполы» (в середині индикту, що починався з 1 вересня, тим часом як рік кінчився місяцем лютим, бо починався в марті, отже, діялось в місяці лютім).

Се оповідання розбите кількома київськими звістками про напади половців. Одна особливо інтерна тим, що вказує в авторі печерського монаха:

«Приидоша на манастирь Печерський, намъ сущимъ по къльямъ, почивающимъ по заутрени, и кликоша около манастиря, и поставиша 2 стѣга предъ ворота манастирскими. Намъ же бѣжашимъ задомъ манастиря, а другимъ възбѣгшимъ на полать [на хори церкви], безбожни сынове Измаилеви высъкоша врата манастирю и устремилася по къльямъ, высъкающе двери, изношаху еже аще обрѣтаху у къльи».

До сього прилучені міркування про походження сих «синів Ізмаїлевих» від нечистих народів, про котрі оповідається в Откровенії Мефодія патарського, і оповідання новгородця Гюрата Роговича («яж слышахъ преже сих 4 лѣтъ, яже сказа ми Гурята Роговичъ новгородецъ») про північних угрів, в Печорськім краю, в сусідстві з самоїдею, і німу мінову торгівлю з ними:

«Молвять, не разумѣти языку ихъ, но кажутъ желѣзо и помавають рукою, просяще желѣза, и аще кто дасть имъ желѣзо: или ножъ, или сокиру, и они дають скорою противу». В них наш учений коментатор пізнав народи, загнані на край світа і «заклепані» в горі Олександром Македонським, описані в тім же «Откровенії Мефодія».

Продовження сього оповідання, очевидно, читається далі, під р. 1114, де оповідається зі слів ладожан (в Новгородськім краю) про різні дива, які діються на півночі, «за Югрою і за Самоедью»: як з одних тут спадають молоді вивірки, а з других — малі оленята. Се дає привід незвісному книжникові до екскурсів по аналогічні дива до візан-

тійської премудрості, зачерпненої безпосередньо з Амартола чи якоїсь компіляції.

Потім, під р. 1097, наступає славна повість Василя про осліплення Василька теребовельського і волинську війну, що виникла з сього приводу. Вона, очевидно, стратила свій початок, його місце заступила записка про княжий з'їзд на Любчу або скомбінована з нею якась фраза повісті. Інші короткі записки з сих років, 1098—1100, заціліли далі, тільки відсунені отсею вставленою повістю Василя, і се урятувало її від переробок, для скомбінування з сими записками. Завдяки тому маємо в досить чистій формі сю прегарну повість — одну з найкращих, які донесла нам наша традиція. Хоча автор Василь вважається духовною особою, і се можливо¹, але, в кожнім разі, він дуже помірковано стилізував своє оповідання «от писанія», і воно не порушено задержало безпосередність почувань, поглядів і мотивів своїх героїв, визначається простотою, силою і виразністю вислову і малюнка, підіймається до високого пафосу, до артистичної мальовничості місцями, але ніде не стає тривіальним і банальним. Найбільш сухе і збите оповідання при кінці: може бути, покорочене вже в літописі, а може, й самим автором договорене тільки як епілог розповіджених подій. Коли вважати текст повісті не поправленим редактором, то його вирази показують, що повість написана по смерті Давида, себто після р. 1112, але за життя Василька (що вмер р. 1124). Для характеристики її манери я наведу кілька уривків:

«Прийшов Святополк з Давидом до Києва, і раді були всі люде. Тільки диявол сумував про сю любов [заключену князями на Любчу]. І вліз сатана в серце деяких мужів, і почали говорити Давидові Ігоревичеві, а говорили так, що «Володимир зложився з Васильком на Святополка і на тебе». Давид же няв віру брехливим словам і почав намовлювати [Святополка] на Василька, так казав: «Хто вбив брата твого Ярополка? а тепер він замишляє на тебе і на мене і зложився з Володимиром! промишляй но про свою голову!» Святополк збентежився, говорив: «Чи се правда чи брехня?» — і не знав. І сказав Святополк Давидові: «Коли правду кажеш, нехай Бог ти буде свідком; коли ж з зазвисті говориш, нехай його Бог заступить». Узяв жаль Святополка

---

¹ Найбільш проречиста з сього погляду вказівка — се компліменти Мономаху за його любов і поблажливість до «чорноризецького чину»: автора дійсно можна вважати чорноризцем — монахом невисокого рангу; може бути, що був він справді монахом Видубицького монастиря, куди заїздив Василько в Києві, і се одмічено в повісті. Сей здогад я вважаю правдоподібним. Натомість гадку Шахматова, що повість була написана в Перемишлі (sic) на дворі Василька (котрий, одначе, був князем теребовельським), я вважаю зовсім безпідставною. Щоб се був духовник або двірський священик Василька, також властиво ніщо не показує. Він досить об'єктивно ставиться до Василька.

за брата і за себе, почав думати, чи се не правда? і став вірити Давидові. І підійшов Давид Святополка. І почали думати на Василька, а Василько сього не знав, ні Володимир.

І почав Давид говорити: «Коли не вхопимо Василька, то ні тобі не буде княження в Києві, ні мені в Володимирі». І послулав сього Святополк.

А Василько прийшов 4 ноября і перевізся на Видубичі, пішов поклонитись святому Михайлові в монастир, і вечеряв там, а товари свої [обоз] поставив на Рудниці. Як настав вечір, пішов до свого товару. Як настав ранок, прислав Святополк, переказуючи: «Не йди від моїх іменин» [на св. Михайла, 8 падолиста]. Василько ж відмовився, сказав: «Не могу ждати, може бути рать [війна] дома». І прислав Давид до нього: «Не ходи, брате, не противя братові старійшому, підемо [потім] оба». Та Василько не хотів так зробити, не слухав їх. І сказав Давид Святополкові: «Чи бачиш? не вважає на тебе, хоч тут в руках твоїх ходить. А як піде до своєї волості, побачиш сам, чи не забере городів твоїх Турова і Пінська, й інших твоїх городів. Тоді згадаєш мене! Але ти поклич його ще тепер і вхопи та дай мені».

І послулав його Святополк, і послав по Василька, переказав: «Коли не хочеш чекати моїх іменин, то прийди нині, привітайся зі мною та посидимо собі з Давидом разом». Василько й обіцяв прийти, не знаючи лєсті, яку на нього кував Давид.

Василько всім на коня і поїхав, і стрів його отрок його, і розповів йому тими словами: «Не ходи, княже! хочуть тебе вхопити!» Не послушав його той, помислив: «Як же хотіли б мене вхопити? Оногди цілували хреста, кажучи: «Коли хто на кого,—на того буде хрест і ми всі!» І подумавши так, перехрестивсь, кажучи: «Нехай буде воля Господня». І поїхав з малою дружиною на княж двір.

Вийшов проти нього Святополк, пішли в гридницю [вар.: истьбу], прийшов Давид і сіли. І почав Святополк говорити: «Зостанься на свято». І сказав Василько: «Не могу, брате, зостатись,—вже я й товарам казав іти наперед». Давид же сидів наче німий. І сказав Святополк: «Поснідай, брате!» І згодився Василько поснідати. І сказав Святополк: «Посидіть ви тут, я під, приготую». І пішов, а Давид з Васильком сіли. І почав Василько говорити до Давида, і не було в Давиді ні гласа ні послушання,—настрашився, і лєсть мав у серці. І посидівши трохи, Давид сказав: «А де брат?» Йому сказали: «Стоїть на сінях». І Давид устав, кажучи: «Я піду по нього, а ти, брате, посидь». І Давид устав і пішов. І як вийшов Давид, замкнули Василька, закувавши в дві окови, і приставили до нього на ніч сторожу, 5 ноября [день, мабуть, потім приписано).

Другого дня Святополк скликав бояр і киян і розповів їм, що йому оповів Давид: «Брата тобі вбив, і на тебе змовивсь з Володимиром, хоче тебе вбити і город твій зайняти». І бояре та люде сказали: «Тобі, княже, треба пильнувати своєї голови. Коли Давид сказав правду, нехай буде Василькові кара; коли Давид сказав неправду, нехай буде йому Бог месником, і він відповідає перед Богом». І довідались ігумени, і почали просити за Василька Святополка. Святополк же сказав їм: «То Давид!» Давид же, довідавшись, став підбивати його на осліплення: «Коли сього не зробиш, а пустиш його, то ні тобі княжити, ні мені!» Святополк же хотів пустити його, але Давид не хотів—боявся його.

І на ту ніч відвели його до Звенигорода—се малий городок коло Києва, верст з десять віддалі. Привезли його на возі, скованого, і, зсидивши з воза, завели до малої «істобки» [кімнатки].

І сидючи там, побачив Василько Торчина, що гострив ніж, і порозумів, що його хочуть осліпити, і скричав до Бога з великим плачем і

Стогоном великим. І тут ввійшли послані Святополком і Давидом: Сновид Ізечевич, Святополків конюх, і Дмитр, конюх Давидів, і почали стелити ковер, і постеливши, вхопили Василька і хотіли його кинути, і він боровся з ними сильно, і вони не могли його кинути. І ввійшли тоді інші, і кинули його, і зв'язали, і знявши дошку з печі, положили йому на груди. І сіли по оба боки Сновид Ізечевич і Дмитр і не могли його утримати. І приступили ще інших два і зняли з печі другу дошку і сіли, і придавили його сильно, так що груди тріщали. І приступив Торчин, на ім'я Берендій, вівчар Святополків, держучи ніж, і хотів устроити ніж у око, і не трапив ока, а перерізав лице — єсть та рана на Васильку і донині. Потім устроїв йому ніж у зіницю, вийняв зіницю, потім у друге око увертів ніж, вийняв другу зіницю. Під той час [Василько] був як мертвий. І взяли його на ковер і положили на віз, як мертвого, і повезли до Володимира.

І переїхавши міст звижденський прийшли й стали з ним на торговиці. І стягнувши з нього криваву сорочку, дали випрати поладі. Попада, виправши, одягла на нього. Ті обідали, а попада почала над ним плакати, бо він був як мертвий. Збудив його той плач і сказав ві: «Де си ми? Ті ж йому сказали: «Над Здвижем у городі». Він попитав води, і ті йому дали. І напивсь води, і вступила душа, і спам'ятав і полапав сорочку і рече: «Чому съте зняли з мене? нехай би в сій сорочці смерть прийняв і став перед Богом у кривавій сорочці». Ті ж пообідали і пішли з ним возом скоро, хоч по трудній дорозі, бо тоді був місяць грудень, себто ноябр. І прийшли з ним до Володимира за 6 день. [Наступає оповідання про інтервенцію князів у сій справі, по сім:]

Як був Василько в Володимирі, вище згаданім місті, і наблизився великий міст, і я був там же в Володимирі, одної ночі прислав по мене князь Давид. І я прийшов до нього. Дружина сиділа коло нього, і він мене посадив і сказав: «От мовив Василько сеї ночі Вланові і Колчі — так сказав Василько: "Зачуваю, що Володимир і Святополк ідуть на Давида; нехай би Давид мене послухав, я б послав свого мужа до Володимира, щоб він вертався: напевно, якби йому сказати, то він не піде". Так от, Василю, посылаю тебе, — поїдь до Василька з отсими двома отроками і скажи йому так: «Якщо хочеш послати свого мужа до Володимира, і Володимир вернеться, то дам тобі котрий хочеш город: хоч Всеволж, хоч Шеполь, хоч Перемиль».

Я пішов до Василька і сповів йому всю мову Давидову. А він сказав: «Сього я не мовив: але, надіючись на Бога, пошлю до Володимира, аби не проливали крові за мене. Але сього мені дивно: дає мені свій город, — а мій Теревовль, моя волость — почекаю її ще й тепер!» Так воно й сталось — скоро дістав свою волость. Мені ж сказав: «Піди до Давида і скажи йому: «Пришли мені Кулмія, я його пошлю до Володимира». І не послухав його Давид, і послав мене знов, кажучи: «Нема Кулмія». І сказав мені Василько: «Посидь трохи!», і сказав слуги своєму вийти, і сів зо мною і зачав говорити:

«Се азъ слышу, оже мя хочеть Давыдъ давати ляхомъ. То се мало насытилъ крове моея, і се хочеть болше ся насытити, оже мя вдасть имъ. Азъ бо Ляхомъ много зла створихъ, и еще есмь хотѣлъ створити и мстити Руськую землю. Аще мя вдасть ляхомъ, не боюся смерти, но се повѣдаю ти по истинѣ, яко наведе на мя Богъ за мое узвышене¹. Яко приде мнѣ вѣсть, яко идутъ ко мнѣ Берендичи и Печенѣзи и Торци, и се рекохъ въ умѣ своемъ: отже ми будутъ Берендичи, и Торци и Печенѣзи, и реку брату своему Володареви и Давыдови: дайта дружину свою молодѣющею, а сами пийта и веселитася! И по-

¹ Гордість, високі мислі.

мыслихъ на землю Лядскую: наступлю на зиму и на лѣто и возму землю Лядскую и мщу землю Рускую¹. И посемь хотѣлъ есмь перейти Болгары дунайскыя и посадити я у себѣ. По семь хотѣхъ проситися у Святополка и у Володимира на Половцѣ: и поиду, рѣхъ, на Половцѣ, да любо налѣзу себѣ славу любо главу слою слою за Рускую землю². А иное помышленье в сердци моемъ не было ни на Святополка ни на Давыда. И се кленуся Богомъ и его пришествиемъ, яко не помыслилъ есмь зла братѣи моеѣи ни в чемъже, но за мое узнесенье — оже пойдеша Берендичи ко мнѣ, и возвеселися сердце мое, и возвеличися умъ мой, и низложи мя Богъ и смири мя».

Далі йде оповідання про війну Володимира з Давидом, наслідником котрої Давид мусив пустити Василька, і той, вернувшись до своєї Тербовельської волості, разом з Володарем почав воювати Давида, а Святополк, діставши від Мономаха і Святославичів поручення відібрати — для себе — Давидову волость, з свого боку, повів компанію проти нього:

«Святополк же, прогнавши Давида, почав думати й на Володаря та на Василька, кажучи, що «се ж волость мого батька і брата!» І пішов на них. І Володар та Василько, почувши се, пішли напроти, узявши хрест, що той їм цілував на тім, що «я на Давида прийшов, а з вами хочу мати мир і любов», а переступив Святополк хрест, надіючись на множество війська. І зійшлися на полі Рожні. Як обі сторони ісполчилися, Василько взяв хрест, кажучи, що «ти його цілував, і спершу відібрав зір у очей моїх, а тепер відібрати хочеш і душу у мене, нехай уже буде між нами сей хрест чесний». І пішли оба на бій проти себе, і зійшлися полки, і багато людей побожних бачило хрест над Васильковими воями — високо піднесений. Була битва велика, і з обох полків упало багато. І побачив Святополк, що битва люта, і побіг до Володимира. Володар же і Василько, побідивши, стали тут, кажучи: «досить нам на межі своїй стати!» — і не пішли нікуди». (Проти сих замислів Святополка об'єдналися Ростиславичі з Давидом, і тим часом як Святополк спровадив на них угрів, Давид покликав в поміч половців).

«Ярослав, Святополків син, прийшов з уграми — король Коломан і два єпископи стали коло Перемишля над Вагром, а Володар зачинився в городі. Давид якраз прийшов від ляхів і посадив жінку свою у Володаря, а сам пішов до половців. І перестрів його Боняк, і Давид вернувся, і пішли на угрів. І йдучи, стали на нічліг, і як була північ, встав Боняк і від'їхав від раті і почав вити по-вовчому. І одвинувся йому вовк, і почало багато вовків вити. Боняк же, приїхавши, сказав Давидові: «Побіда нам на угрів!» І другого дня Боняк ісполчив військо свое і Давидове: було Давидових 100 сот, а Бонякових 300 сот. І поділив їх на три полки і пішов на угрів. І пустив вперед [«на воропѣ»] Алтунопу з 50, а Давида поставив під стягом, а сам розділився на два полки, по 50 на сторону. Угри ж ісполчилися відділками, бо угрів було числом 100 тисяч. Алтунопа пригонив до першого заступу і, стріливши, побіг від угрів. Угри подумали, що то Боняк від них тікає і погналі за ними. А Боняк погнався за ними, рубаячи їх в плечі. Алтунопа вер-

¹ «І подумав я на землю Лядську: наступлю я на неї на цілу зиму і літо і знищу землю Лядську, помшуюся за землю Рускую».

² «Сказав я собі: піду на половців, — або собі слави добуду, або голову положу за Рускую землю».

нувся знову і знов не допустив угрів до себе. І так кілька разів побивали їх. Боняк же розділивсь на три полки, і збили угрів у мяч, як сокіл галич збиває. І побігли угри, багато їх потонуло у Вагру, інші в Сяну, біжучи понад Сяном угору, спихали одні одних. Гонили по них два дні, рубаючи їх. Убили біскупа їх Купана і з бояр багатьох. Кажуть, що згинуло їх до 40 тисяч побитих».

Остання частина літопису, після закінчення Волинської війни, заповнена головню звістками про боротьбу з половцями, поведену князями, особливо Мономахом, після замирення Волинської війни. Тут маємо літературно оброблену повість про щасливий похід, запроєктований Мономахом всупереч опозиції Святополкової дружини — тої самої, котру вже осудило оповідання про половецьку біду 1093 р.:

«Вложив Бог добру гадку руським князям, Святополкові і Володимирові, і з'їхались порадитись [«думати»] на Долобську. І сів Святополк з своєю дружиною, а Володимир із своєю у одному шатрі. І почали радитись, і почала говорити Святополкова дружина: «Не час воювати на весну, погубимо [зруйнуємо] смердів [селян] і ріллю їх». І сказав Володимир: «Дивно мені, дружино, що ви жалуете коней, котрими хтось оре, а сього чому не розміркуєте, що смерд почне орати, а половчин над'їде, ударить смерда стрілою, а кобйлу його забере, а на садибу його заїде, візьме жінку і діти, а все майно його забере, то коня його жалуєш, а його самого чому не жалуєш?» І не змогла Святополкова дружина на те йому відповісти. І сказав Святополк: «Брате, я от уже готов». І встав Святополк. І рече йому Володимир: «Се ти, брате, велике діло зробиш Руській землі». І послали до Давида і Олега, кажучи: «Ходіть на половців! будемо або живі або мертві».

Ся щаслива війна була, очевидно, з замилюванням оброблювана на різні способи сучасними книжниками і поетами. Нижче ми спинимось на прегарнім поетичнім фрагменті, використанім редактором галицької повісті про великий «мятеж» по смерті Романа. Тепер же одмітимо різні рефлексії сеї традиції в літописнім оповіданні про половецькі відносини. Бачимо се оповідання, насамперед, під рр. 1102—3: початок його, про небесні знаки, які провіщали війну з половцями і налякали людей, що не знали, чи ворожать сі знаки зле чи добро, читається під р. 1102, відділений різними записками про події осені — зими 1102—3 р. Потім настає оповідання про похід, закінчене короткими мовами, вложеними в уста Мономаха — улюбленого героя сеї русько-половецької епопеї. Під р. 1110 читаємо вступну частину другої редакції сеї ж повісті, приложеної до походу 1111 року: про огненний стовп, що вночі став над Печерським монастирем, і була при тім блискавиця і грім — в місяці лютім: се був «вид ангельський» — являвся ангел, який на другий рік повів руських князів на половців. Але самий похід не міститься в редакції літопису, перерваному на 1110 р. за-

пискою ігумена Сильвестра, він читається тільки в іяших редакціях: тут знов оповідається про нараду Мономаха з Святополком, опозицію дружини, розповідається похід 1111 р., з іншими подробицями, і в се вплітаються різні міркування про ролю ангелів в людських ділах, похвала ангелам, зложена з різних виписок з святоотецьких писань (Златоуста, Еліфанія Кіпрського, св. Іпполіта), і, нарешті, се кінчиться фіналом походу:

«Так от, божою помощю, молитвами св. Богородиці і святих ангелів вернулись руські князі додому, з славою великою серед своїх людей і серед людей дальших, скажім — греків, угрів, ляхів, чехів, аж і до Риму дійшла ся слава, на славу Богу, завсїди, нині і во вічні віки. Амінь».

Повість сеї другої редакції, приложеної до походу 1111 р., розтинається — коли порівняти тексти суздальської і волинської компіляції — редакторською запискою іг. Сильвестра, яка кидає одинокий, властиво, ясний промінь світла на історію старого літопису:

«Игумень Силвестръ святаго Михаїла написахъ книги си Лѣтописецъ, надѣяся отъ Бога милость прияти, при князи Володимерь, княжащю ему въ Києвъ, а мнѣ в то время игуменящю у святаго Михаїла, въ 6625, индикта 9 лѣта. А иже четъ книги сия, то буди ми въ молитвахъ».

Значення сеї записки пробувано зменшити, виказуючи, що літопис не має ніякого сліду, щоб його ведено в Видубицько-Михайлівській монастирі Сильвестра, тим часом як звістки про монастир Печерський дуже часті, якраз в сій кінцевій частині літопису. Тому ролю Сильвестра зводили до простого переписання, тим часом як дійсним укладчиком мав бути печерський монах Нестор чи якийсь інший. Шахматов останніми часами ще раз попробував довести, що редакція, закінчена 1110 роком, була зроблена Нестором, котрого ім'я й стояло в титулі: «Повѣсть врем. лѣтъ... Нестера черноризьца». Нестор, мовляв, проредагував літопис від початку до кінця, використав договори київських князів з Візантією, подавав виїмки з грецьких джерел (з Амартола і житія Василя Нового) і зв'язав, таким чином, нашу історію з світовою: перевів «послѣдовательно, но съ насиліемъ надъ своимъ источникомъ варязьку теорію». Отже, мав право поставити своє ім'я на літопису, хоч сам був автором тільки його останньої частини.

Але я думаю, що ми таки не маємо права виключати Сильвестра з історії нашого літописання, зводити його «написання» на просте «списання» і zarazом допускати, що, будучи не більше як простим копістом Несторового твору, він

вимазав з заголовку його ім'я й ім'я його монастиря, про котрий літопис стільки говорив якраз в останній своїй частині. Нам невідомі відносини Сильвестра до Печерського монастиря, котрого він міг бути постриженцем, а навіть і ставши ігуменом в Видубичах, міг чути себе не більше як ігуменом одної з філій великої печерської метрополії. Але ніяк не можна уявляти собі старий Печерський монастир і маленький монастирець, заснований кн. Всеволодом при своїм дворі на Видубичах, немов якісь рівнорядні величини: сі маленькі монастирці, що групувались наоколо Печерського монастиря, жили інтересами й подіями великого монашого центру, міг ними жити й Сильвестр, так що печерські записки останніх десятиліть могли вийти і від нього. Бо як таки не бачу ніяких підстав надавати великого значення описаному варіантові заголовка «Повісті» волинського збірника, що міг бути простим впливом з пізнішої печерської традиції. Вона послідовно, протягом століть, розширяла авторство Нестора на все, так чи інакше зв'язане з Печерським монастирем, хоч єдиним певним, що вона знала про Нестора, — се було його авторство життя Феодосія, і тільки. З того могло урости потім Несторове авторство літописної повісті про печерських подвижників, з сього — традиція, що він «писав літопись» (сю традицію ми теж не можемо поки що прослідити далі назад поза редакції «Патерика» XV в.), і, нарешті, могла з сього повстати і глоса титулу «Повѣсти» про печерського чорноризця як списателя «Повісті».

Старий київський літопис був замкнений, таким чином, Сильвестром, видубицьким ігуменом, в 1116 р.

Чи стояла його запись дійсно там, де ми бачимо її тепер в Суздальській збірці, серед повісті про похід 1111 р., чи вона опинилась тут наслідком переробки старого київського літопису в сім місці — се для мене питання відкрите.

[Акад.] Шахматов припускав, що слідом, в 1118 р., в Переяславі, куди перейшов Сильвестр на владцтво, була переведена ще одна редакція сього літопису, доведеного до того ж 1118 р. Але се здогад, не підпертий сильними аргументами.

В одній з пізніших компіляцій, т. зв. Софійським Временнику, заховалась передмова до одної з редакцій літопису, котру давніше дослідники датували першими роками XIII в., а Шахматов нещодавно приложив до 1090-х рр. Ії автор заявляє намір довести оповідання до часів «Олександра (вар. Олексі) й Ісакія», що давніше толкували як Алексія й Ісака Ангелів, а Шахматов поставив здогад, що тут треба розуміти Алексія Комніна і його брата Ісака севастократо-

ра¹. Воно містить в собі таку інтересну апострофу до своєї публіки з дружини:

«Вас молю, стадо Христово, з любов'ю: «Прихиліть уха ваші і розважте, які то були старинні князі і мужі їх, як боронили Руську землю й інші краї підбивали! Ті князі не збирали великого майна, не накладали на людей неможливих вир та продаж, але яка була справедлива вира, ту брали й давали дружині на зброю. А дружина годувалася, воюючи інші краї, билась і казала: «Братіє, потягнім за своїм князем та за Руську землю»» Не ждали, відказуючи: «Мало мені, княже, двох сот гривень!» Вони бо не вбирали своїх жінок в золоті обручі — ходити їх жони в срібних! І розмножили були землю руську. За нашу ж наситість навів на нас Бог поганих, і гроші наші, села наші, маєтки наші у них, — а ми ще від своїх злих учинків не відстаємо! Бо написано: неправдою забране багатство розвіється [і т. д.]»

Отже, на будуче, братіє моя улюблена, залишім свою неситість! Будьте задоволені тим, що вам призначене і не робіть нікому насильства: провітайте милостиною та гостинністю, страхом божим та правдивістю заробляйте собі спасення, аби й тут добре пожити і там вічному життю були причетними!»

Шахматов бачив тут відгомін незадоволень «молодшою» київською дружиною, про котрі говорять повісті з 1090-х рр. Але могло се писатись і при пізніших редакціях літопису, за тих Комненів (Олексій помер 1118 р.), — і пізніше.

Відгомони поетичної творчості: останки творів передвродимирової доби, заховані в літописі. Старий київський літопис дорогоцінний для нас також слідами поетичних творів, так чи інакше використаних його укладчиками. З огляду, що поза такими літописними фрагментами та ще згадками «Слова о полку Ігоревім» до нас з сих століть не заховалось ніяких писаних поетичних творів, — сі сліди й згадки набувають особливої вартості. Переглянувши літературний матеріал книжного походження, який міститься головню в другій половині літопису, ми звернемось тепер до перегляду слідів старої поетичної творчості, які містяться головню в її першій половині. Я нагадаю, що піввіку тому таку роботу, кінчаючи добою Володимира, проробив над нею Костомаров². З своїм прирожденним поетичним почуттям зробив він се настільки добре, що вказане ним здебільшого було прийняте пізнішими дослідниками і тепер можна його положити основою, доповнивши тільки новими спостереженнями. В ці-

---

¹ Предисловіє къ Начальному Киевскому своду и Несторова лѣтопись.— Извѣстія отд. рус. языка, 1908, I.

² Преданія Порвначальной Русской лѣтописи, въ соображеніяхъ съ русскими народными преданіями въ пѣсняхъ, сказкахъ и обычаяхъ (Вѣстникъ Европы за 1873, передр. в XIII т. Монографій). Перед тисю аналогічна стаття Сухомлинова «О преданіяхъ въ древней русской лѣтописи».— Основа, 1861, передр. в 85 т. Сборника Петерб. академіи.

лій силі лишається і його загальна, принагідно кинена замітка, котру я лише розвину, що нас не повинна дивувати бідність і фрагментарність, сухість і схематичність сих останків, бо літописець, змушений удаватись, за браком інших джерел, до пісень і оповідань, які з правовірного, аскетичного становища різко засуджувались як діло безбожне і бісівське, мусив старатись можливо очистити сей матеріал якраз з невідповідних для побожного оповідання поетичних форм, в які він був вложений поетами й оповідачами. Можна сказати, що укладчики літопису були в дуже клопотливим становищі, бажаючи можливо більше взяти від сеї поетичної традиції, яка консервувалась в близьких їм духом дружинних кругах і доволі добре відповідала їх власним національним, соціальним і політичним поглядам та симпатіям, а з другої сторони, як можна пильніше старались обскробати з того все, що мало «бісівську» марку, то значить носило на собі яскравіші прикмети поетичної форми і традиції. Тому в їх переповіданні тільки зрідка ми спостерігаємо якись останки поетичної форми, якусь традиційну фразу. Здебільшого ж маємо сухий скелет оповідання, фабулу, умисно зведену до можливо тощої і непоетичної схеми, котру тільки по аналогії з темами, донесеними до нас усною традицією, можливо наново наповнити поетичним змістом. Розуміється, таке наповнення зостається все досить гіпотетичним.

З таким незвичайно сильно висушеним і спресованим букетом колись поетично закрашених або навіть поетично утворених оповідань чи пісень стрічаємось зараз на початку первісної «Повісті». Сей спресований вигляд їх був причиною, чому як пам'ятками поетичними ними взагалі досі не займались. Але хоч вони перейшли через книжницьку реторту, первісний поетичний зміст їх все ще слідний.

Автори повісті розрізняють тут кілька оповідань, які ходили про се в тодішнім Києві:

Кий княжив в роду своїм і ходив до Царгороду, де прийняв велику честь від царя.

Кий се був перевізник, що держав перевіз під Києвом.

Кий і його брати займалися звіроловством в великих лісах наоколо пізнішого Києва і поставили тут перший город.

Сестра їх була Либідь, і від неї дістала своє ім'я тутешня річка.

Ся остання тема особливо ясно вказує на поетичний характер сих київських переказів: річка могла дістати ім'я через те, що в ній утопилась чи в неї перемінилась ся сестра київських осадників, а не тому, що вона над нею жила, очевидно. Тут виразна тема поетичної саги, котрої сліди вказу-

вано в образі «білої Лебеді», доньки короля чернігівського або обивательки київської в інших варіантах ¹.

Переказ про обрив, прилений одним з редакторів літопису до аварів і аналізований свого часу Костомаровим, поруч ремінісценцій візантійських писань ² містить елементи з оповідань про велетнів, якими уявлялись сі обри, і про погибель гордих народів («бяху бо Обри тѣломъ велици, умомъ горди, и потреби я Богъ»). При сім цитується сучасна приповідка: «Погибоша аки Обри».

Сліди дружинної поезії виступають в оповіданні про хозарську дань ³.

«Наидоша я [Полян] Козаре, съдяща на горахъ сихъ въ лѣсѣхъ и рѣша Козаре: «Ілатите намъ дань!» Здумавше же Поляне и вдаша отъ дыма мечь. И несоша Козарѣ ко князю своему. Князь же созва старѣйшины свои, и рече имъ: «Се нальзохомъ дань нову». Они же рѣша ему: «Отъкуду?» Онъ же рече: «Въ лѣсѣ на горахъ, надъ рѣкою Днѣпръскою». Они же рѣша: «Что суть вдали?» Онъ же показа имъ мечь. І рѣша старци козарстни: «Не добра дань, княже! Мы доискахомся оружьемъ одиноя стороны, решке саблями, а сихъ оружье обоюдоостро, рекше мечи! Си имуть имати и на насъ дань, и на инѣхъ странахъ...» ⁴ Якоже и бысть: володѣють бо Козары русьтти князи и до днешняго дня».

Розстріленим друком я відзначив вирази, які носять особливо ясний слід старого поетичного стилю.

Шахматов недавно висловив здогад, що се хозарський переказ, який Никон печерський, гіпотетичний автор літопису, приніс з своєї Тмуторокані. Але в дійсності тема оброблена виразно з київського становища, на славу київської дружини та її триумфів над степовиками: хозарська шабля репрезентує тут взагалі силу кочівників — печенігів, торків, половців, котрих побороє київський меч. В сім, очевидно, життєвість і тривкість сеї теми.

Історія Олега являється низкою поетичних мотивів, низаних на зього легендарного князя. Виступають вони здебільшого теж в дуже спресованім виді; досліди, які після старих праць Сухомлинова і Костомарова велись новішими дослідниками (Халанським, Міллером, Шамбінаго й ін.), розшифрували дещо з сих останків, але застається ще багато вдячної роботи. Зазначимо дещо з сих мотивів:

¹ Халанский, Къ історіи сказаній объ Олегѣ Вѣщемъ, с. 295; він посилається в тім на Потебню, що висловився про Либідь і Лебедь як два фонетичні варіанти.— Къ історіи звуковъ, II, с. 1.

² Про історичну сторону Історія, I, вид., 3, с. 181.

³ Приймаю під увагу все зроблене Шахматовим для реставрації первісного вигляду зього тексту (Разысканія, с. 540).

⁴ Тут подані аналогічні приклади книжного характеру, з Біблії.

Підступне убивство Аскольда і Діра новгородським ваязьким ватажком (прототип пізнішої історії Володимира і Ярополка); обстанова — удавання купців-земляків, засідка вояків в човнах — все подробиці якогось епічного твору.

Похід Олега на Царгород, хитрий спосіб приступу в кораблях, поставлених на колеса, що перестрашили греків.

Костомаров вказував паралелю в українській казці: «Казали мені їхати водою, плисти землю — поставив воза на човен і поплив, потім човно на віз і поставив вітрило — вітер сього воза й погнав». Паралелю в билинній репертуарі дає, очевидно, хитрий спосіб, котрим Вольга-Олег добивається до міцно замкненого міста та обеззброює його. Для неї знов цікава паралеля в оповіданні Геродота про те, як миші вирятували єгиптян, обеззброївши військо Сеннахаріба, погризши його воякам усі їх военні причандали. В нашій усній репертуарі я вказав паралелю в казці про Трьомсина, що теж, як Вольга, обертається в потребі звірем, птахом, рибою і до царського двору пролазить «комашкою».

Багата дань взята з греків — тут неясний мотив в рахунку дані, подиктовані Олегом грекам (в нім криється, очевидно, якое лукавство, котрим Олег перехитрив греків, але в переповідженні літописця воно пропало). Різні вередування Олега, котрими він підчеркував свій тріумф і багату здобич — шити вітрила з паволоки й кропину, вішати шити на царгородських воротах, «показующе побѣду» і т. д. Нарешті, прихід до Києва, «неся золото, и паволокы, и овощи, и вина, и всяко узорочье» — все се подробиці явно епічного складу.

«И прозваша Олега: вѣщій». Се звучить як вступ до другої серії оповідань, де сей «вѣщій» князь осоромлюється, стрічаючися з різними силами і чинниками, сильнішими від його хитрості. В літопису заховалась історія Олегової смерті від свого коня, котрої він не вмів утекти, не вважаючи на всякі способи обережності, прийняті ним:

«Бѣ бо вѣпрощалъ вольховъ кудесникъ: «Отчего ми есть умрети?» И рече ему одинъ кудесникъ: «Княже, конь, егоже любииши и ѣздиши на немъ, отъ того ти умрети». Олегъ же примѣ въ умѣ си, рече: «Николи же всяду на конь, ни вижу его боле того». И повелѣ кормити и не водити его к нему. И пребывъ нѣсколько лѣтъ на дѣя его — дондеже и на Грѣкы иде. И пришедшю ему къ Киеву и пребысть 5 лѣта, и на 5 лѣто помяну конь свой, отъ него бяху рекъли вольсви умрети Ольгови. И призва старѣйшину конюхомъ, река: «Кде есть той, егоже бѣхъ поставилъ кормити и блюсти его?» Онъ же рече: «Умерлъ есть». Олегъ же посмѣяся и укори кудесника река: «То ты не право молвять вольсви, но все то лжа есть: конь умерлъ, а я живъ». И повелѣ осѣдлати конь — «Аты вижю кости его». И приѣха на мѣсто, идеже бяху лежаше кости его голы и лобъ голъ... И слѣзь с

коня посмѣя ся река: «Отъ сего ли лѣба смѣрть мнѣ взяти?» И вѣступи ногою на лобъ. И выникучи змѣя и уклону ѳ въ ногу, и с того разболѣвся умре».

Сухомлинов свого часу вказав дві близькі паралелі до сього оповідання, одну скандинавську, другу сербську. Ісландська сага оповідає, що Орварові Оддові напророчена була смерть від його коня Факса, і тому Одд убив Факса, закопав в глибокім рові і насипав могилу. Вернувшись потім, за триста літ, на се місце, він побачив на тім місці кінську голову і поворухав її списом. З голови вилізла ящірка і вкусила його в п'яту, і з нього він умер. Сербська казка оповідає про султана, що він діставши таке провіщання, велів відвести коня на пастівень і лишити його там,— аж той здох. Султан, гуляючи, надибав його голову і, глузуючи, штовхнув голову ногою. З голови вискочила змія і вкусила його, і султан з того помер. Українського оповідання такого ж близького досі не знайшлось.

В певнім ідейнім зв'язку з Ольговою сагою, очевидно, стоїть Боянова «припівка» про Всеслава (котрого постать, як побачимо, прийняла на себе різні атрибути Вольги-Олега) про неминучість долі: «Ни хытру ни горазду суда божія не минути».

Друга тема про «посрамлення» вішого Вольгі, найблисучішого репрезентанта дружини, в стрічі з іншим, так би сказати, земським елементом знаходимо тільки в билиннім обробленні. Се стріча Вольги з Микулою Селяниновичем. Не входячи в ближший розгляд сеї теми, зазначаємо поки що зв'язок між темами «Повісті» про Олега як того, що підбив Києву сусідні племена¹ і збагатив дружину багатою данню (відгомін в оповіданні про похід на Царгород) — і билинними оповіданнями про збирання дружини Вольгою Всеславичом та його походи «по дань» на різні городи, дані йому «князем Володимиром стольнокиївським»².

Згадка про Володимира — се маленький, але цінний натяк на те, як епічний матеріал, зв'язаний колись з Олегом, був потім притягнений Володимировим циклем. Нижче ми побачимо, як сам Олег опинився в ролі Володимирового вое-

¹ «Бъ Олегъ обладая Древляны, Поляны, Радимичи»...

² Була висловлена гадка (ше Безсоновим, при його виданні пісень, зібраних Рибниковим, т. I, с. XX), що на сім епізоді відбилась історія іншого, молодшого Олега X віку, сина Святославогого, тому Вольга в деяких варіантах і зветься Святославичем. Нижче я буду говорити про сей епізод і сей здогад, останніми часами підтриманий Шахматовим. Тут зазначу тільки, що сей перехід деяких мотивів з історії Олега Молодшого міг зв'язатися з епічним Вольгою тільки через ототожнення Олега Молодшого, Святославича, з старим, «віщим» Олегом.

води, і в зв'язку з сим різні мотиви з Олегового циклу розпустились в циклі Володимировім. Перед тим, в традиції книжній, різний матеріал сього циклу був розділюваний між Олегом і Ігорем, між Олегом і Ольгою, між Олегом і Святославом.

Особливо подібність імен Олега (Ольга) і Ольги мала вплив на перенесення різних звісток з Олега на Ольгу; про се я писав в своїй «Історії» (с. 447), раніше ще вказав на се Халанський. Олег і Ольга стали парою премудрих князів («Ольга же бѣ мудрѣйши всѣхъ челоувѣкъ» — в паралелю вішому Олегові), і відповідно до того різні теми зв'язувалися то з одним, то з другою. З огляду, що Олегів цикл був, очевидно, старший, частіше різні теми з нього потім були перенешувані на Ольгу. В різних пізніших переказах з літописним оповіданням про подорож Ольги до Царгороду комбінується тема про Олегів похід. Напр., Ольга запалює Царгород голубами, так як спалила Іскоростень. В інших облога деревського міста Кольця зв'язується то з Олегом, то з Ольгою. По всякій правдоподібності, дещо з історії помсти Ольги над деревлянами належить до «примучування» деревлян Олегом. Взагалі історія підбивання ним сусідніх племен і уставлення у них «даней і уроків» мусила бути повна епічних мотивів, які пропали для нас: дещо було перенесене на Ігоря, дещо на Ольгу. В пізніших редакціях «Повісті» дещо реституйовано, але вже зовсім мертвим книжним способом, що не дає ніякого поняття про зміст сього циклу.

Реконструкція сього циклу і вияснення його відносин, на один бік, до билинної традиції, на другий — до інших, неукраїнських циклів, се дуже інтересна тема, яка заслугує пильного пророблення. Вже Орест Міллер в своїй старій праці про билинний цикл вказав на аналогії історій Олега-Вольги й Helgi, героя Едди, допускаючи, що на первісну міфічну основу образу Вольги могла налягти «печатъ варязької дружини». Халанський, підтримуючи сю аналогію, вказав, з другого боку, на аналогії історії Олега-Вольги й оповідань про Олександра Вел. Все се варте дальшого поглиблення і докладнішої переоцінки.

Переходимо до оповідань, зв'язаних з Ігорем. В літописі вони відбилися доволі слабо, хоча різні редакції його дуже сильно вагались щодо оцінки ролі Олега й Ігоря в процесі збирання київської держави та розділу матеріалу між ними¹.

Похід Ігоря на греків являється одним з варіантів епіч-

---

¹ Про традиційну антитезу Олега й Ігоря див. в Історії, I, с. 445.

ної теми про багату дань, хитро взяту київським князем; вона, розуміється, дуже обезбарвлена книжним переказом, але епічний елемент все-таки ясно просвічує в ній. Насамперед у сім розголосі і переляку від походу:

«Се слышавше Корсунци послаша къ Романови ¹ глаголюще: «Се идуть Русь, покрыли суть море корабли».

Такоже и Болгаре послаша вѣсть глаголюще: «Идуть Русь, и Печенѣгы наяди суть к собѣ».

Се слышавъ царь посла к Игореви лутьшин бояры моля и глаголя: «Не ходи, но возьми дань, юже ималь Олегъ, и еще придамъ къ той дани».

Такоже и Печенѣгомъ послаша паволоки и золото много».

Потім літописець переказує фінал, правоподібно, значно скоротивши подробиці походу. Ігор, дійшовши до Дунаю, скликає дружину на нараду над грецькими пропозиціями:

«Ркоша же дружина Игорева: «Да аще сице глаголетъ царь, то что хошемъ боле того — не бившиися имати злато и сребро и паволокы?»

Еда кто вѣсть, кто одолѣеть, мы ли они ли, или с моремъ кто свѣтень? Се бо не по земли ходимъ, но по глубинѣ морьстий, и обча смерть всѣмъ».

Ігор приймає се рішення, відсилає печенігів воювати болгар і вертає додому, «вземъ у Грѣкъ злато и паволокы на вся воя».

Але найбільше історія Ігоря була оплетена епічними творами, які мали своєю темою боротьбу полян і деревлян. Без сумніву, ця тема була взагалі дуже багата мотивами, оброблювалась в різних часах, з різного становища, втягала в себе різні інші теми і комбінувалась з ними. В літописі zostались деякі останки сього циклу, дуже деформовані. Багато було, очевидно, викинено при останніх редакціях і переробках «Повісті временних літ». Шахматов присвятив чимало уваги сьому циклові, пробуючи на основі деяких пізніших варіантів (м. ін. у Длугоша) реконструювати в головних рисах основну тему, потім покрити новішими варіантами ². Деякі гадки його справедливі, де в чім вони односторонні і настільки довільні, що можуть бути інтересні лиш як дотепні можливості. Я не можу тут заглиблюватись в розгляд сих здогадів, говорив про них на іншій місці; тут завважу, що в літописній традиції ми маємо дійсно два паралельних епічних, дружинних цикли. В однім боротьба київської дружини з Деревською землею, котра закінчилась погромом її під час київської усобиці по смерті Святослава, коли поліг останній деревський князь (з київської ж таки династії) і Деревська земля стала простою волостю

¹ Ім'я імператора — очевидний додаток редактора.

² Окрім «Разысканій» (розд. XIV), ще стаття «Мстиславъ Лютый въ русской поэзии» (Сборникъ харьков. ист.-фил. общ., т. XVIII, 1909). Про сю гіпотезу див. мою Історію України-Руси, I, с. 433.

Киева. В другім — емуляція, суперництво київської Ігорової династії з родиною Свенельда, одного з найвизначніших київських воевод. До нас дійшло кілька епізодів з сих двох паралельних циклів, які переплітались між собою тому, що Свенельд держав Деревську землю з руки київського князя, і він і його сім'я не завсіди ясним, але, очевидно, дуже сильним способом були вмішані в київсько-деревські усобиці. Різні редактори «Повісті», очевидно, налягали то на одні, то на другі епізоди, робили зміни, доповнення, пропуски, препарували і розмішували епічний матеріал своїми політичними і морально-дидактичними міркуваннями і в результаті подали нам дуже мізерні уривки, в дуже гіркім стані.

Як вихідний епізод з циклу війн київської дружини з «окольніми» племенами в первісній чи в одній з найстарших редакцій «Повісті временних літ» розповідалась історія війни Ігоря з деревлянами і уличами. Війна з деревлянами пізнішими редакторами була перенесена на Олега чи пропущена тому, що перед тим сказалося про війну його з деревлянами. Війна з уличами через якийсь недогляд була упущена пізнішими редакторами і зосталася в новгородськім варіанті¹:

«Воював Ігор на деревлян і уличів, і не піддавався йому один гóрод іменем Пересічен, сидів Ігор коло нього три роки і заледво взяв його. Сиділи уличі по Дніпру нижче, а по сім перейшли межі Бог і Дністер і сіли там. І прилучив Ігор уличів, і наложив на них дань, і дав її Свенельдові. І деревську дань дав йому ж».

Не може бути сумніву, що в усній традиції ці війни з деревлянами і уличами, зведені літописцем до сухої, лаконічної фрази, існували як епічна повість, прозаїчна чи співана або рецитована, одним словом, ритмована. Фраза про трилітнє «сидження» Ігоря під Пересіченом зовсім виразно вказує на епічну тему своєрідної троянської війни, правдоподібно прикрашену різними подробицями, подібними до тих, які в нашій традиції зв'язалися з облогою Коростеня і Корсуня.

Другий епізод відкривається наріканням дружини з приводу передачі Свенельдові деревської дані:

«И рѣша дружина Игореви: «Се даль еси единому мужеви мно́го; отроци Свѣнелѣжи изодѣлися суть ору́жьемъ и порты, а мы нази. Да поиди, княже, съ нами въ дань, да и ты добудеши и мы!» И послуша ихъ Игорь».

И приспѣ осень, и нача мыслить на Деревляны, хотя примыслити болшую дань. [Тут повторення, наслідком переробок тексту].

Иде въ Деревы въ дань и примысляше къ пѣрвой дани, а насиляше имъ, и мужи его».

¹ Пор. реконструкційні уваги Шахматова.— Разыск., с. 102.

Шахматов виставив здогад, що в первіснім тексті тут було оповідання, як Свенельдів син Мстислав, прозваний Лютим, інакше Мстиша, інакше Лют, виступив проти Ігоря й його дружини в інтересах своєї дружини, котрій був віддав сю дань Ігор. Разом з деревлянами він погромив Ігоря й його дружину, і сам Ігор наложив головою. Се опирається, одначе, тільки на деякій подібності імен Свенельдового сина Мстиші (про котрого літопис нічого не говорить, крім голої згадки, що був такий) й імені деревського князя в Длугошевій «Хроніці». Він називається тут не Мал, як в літопису, а Nyszkina, або Myszkupa, і Шахматов пропонував се вважати варіантом літописного Мстиші. Се не так легко (див. деякі мої міркування в «Історії»); але що тут міг бути якийсь конфлікт з Свенельдовою дружиною і що він був темою епічного оброблення, се зовсім можливо. Він, одначе, пропав в літописнім тексті. Тільки углиблюється тема хапчивості Ігоря, котрого так розлакомила його дружина:

«И возмя дань, и поиде въ свой городъ. Идуцю же ему въспясть, размысли и рече дружинъ своей: «Идете вы съ данью домови, а язъ въвращюся и похожо еше». И пусти дружину свою домови, с маломъ же дружини въвратися, желая болшая имъня: Слышавше же Древляне, яко опять идетъ, съдумавше Древляне съ княземъ своимъ Маломъ, и ркоша: «Аще ся въвадитъ волкъ въ овцъ, то относятъ по единой все стадо, аще не убьютъ его. Тако и сей: аще не убьемъ его, то вси ны погубить». И послаша къ нему глаголюще: «Почто идеши опять? Поималъ еси всю дань!» И не послуша ихъ Игорьъ. И шедше изъ города Искоростъня Древляне убиша Игоря и дружину его».

Се доволі рідка в нашій літописній традиції нота: оправдання повстання «примучених» проти київського князя-насилника і його дружини. Ми, правдоподібно, завдячуємо його якомусь творові про захланного київського князя, зложеному в інтересах Свенельжого роду, покривдженого династією і представленого в нім оборонцем покривдженої деревлянської людності від княжої захланності. Таким духом дружинного протесту проти нездар-князів, як ми побачимо, перейнята билинна традиція. В літописній він проривається особливо при конфліктах різних дружинних груп, як ми бачили вище при огляді літописного оповідання 1093 р.

В оповіданнях, переказаних літописом в зв'язку з смертю Ігоря, сі фрагменти протидинастичного твору переплітаються переказами вповні лояльного характеру, які цілком ігнорують вини Ігоря, а величають помсту його вдови Ольги і погром, заданий нею деревлянам. Деревляни, як іншіми разами печеніги, представляються дурнями, котрих вчать розуму «смысленні» київські князі і мужі. Деревляне триумфують:

«Се князя рускаго убихомъ, поимемъ княгиню его Олгу за князь свой Малъ, и Святослава, и створимъ ему якоже хоцемъ».

Ольга намовляє їх послів повеличатися перед киянами, жадати, аби їх несли перед княгинею в човнах. Кияне покірно виконують сі капризи:

Ркоша же кияне: «Намъ неволя! Князь нашъ убитъ, а княгиня наша хоцеть за вашъ князь!» И понесоша я въ лодыи. Они же сидяху въ перегбъхъ и въ великихъ сустугахъ гордящесея».

Ольга задоволяє амбіцію своїх київських підданців, немилосердно використовуючи глупоту і довірливість сих глухих поліщуків, справляючи їм криваві поминки по чоловіку. Літописне оповідання в різних редакціях збирає і накладає одне на одне кілька таких оповідань:

Ольга закопала живцем деревських послів, що приходили її сватати.

Вона спалила живцем найкращих старшин їх, пославши митися до лазні.

Перебила на поминальнім пиру силу деревлян, коли вони повпивались.

Спалила підступом місто Іскоростень, виманивши у нього голубів і горобців як дань і потім пустивши з запаленою сірою.

Сухомлинов вказав свого часу паралельні мотиви в скандинавських сагах: про Стіра ісландця, як він спалив в гарячій лазні небезпечних женихів його доньки, і про Ярославового зятя Гаральда, що спалив місто в Сицилії, наловивши птахів, що гніздилися в нім, і пустивши їх з огнем до міста. Він же завважив оповідання чеської хроніки Даліміля, що татари здобули Київ «голубами». Деякі балканські паралелі вказав Халанський. Коробка недавніми часами опублікував переказ з-під Іскоростеня про спалення сього міста Ольгою, але настільки близький до літописного оповідання, що се викликає підозріння щодо його народності (див. «Історія», I, с. 449). Загалом в нашій усній традиції досі не викрито мотивів, близьких до сих літописних оповідань, хоч трудно сумніватися в тім, що вони в ній були.

Під сими оповіданнями про Ольжину помсту і деревську недотепність загубилась тема про конфлікт Ігоря з Свенельдовою родиною, котрою була уведена ся деревська історія в літопис. З нею пропали, мабуть, і подробиці смерті Ігоря (я вище вказав, що тут могли загубитись і сліди закінчення першої редакції «Повісті»). Обезкровлений, обезбарвлений фінал сеї історії, мабуть, виступає потім в короткій звістці про смерть Свенельдича Люта, уведений до літопису одним

з пізніших редакторів (див. нижче), але кінець кінцем її розвій для нас затратився.

Старий мотив про те, як київські князі вміли натягати греків на багаті дарунки і дані прохоплюється в побожнім оповіданні про Ольжине охрещення. Візантійський цісар сватає Ольгу й дає їй багаті дарунки («дары многы: золото и сребро, паволокы, сосуды разноличныя»). Ольга дари бере, але сватання збуває різними хитрими викрутами (очевидно, се вже під руками книжників вони набирають тої канонічної казуїстики, з котрою виступають у літописі: в усній традиції сі викрути мусили мати інший характер). За дари обіцяє віддарувати його українськими «сирівцями» («челядь, и воскъ, и скору, и воя многы в помощь»). Але коли розлакомлений цісар присилає по те все своїх послів, Ольга відправляє їх з нічим: каже цісареві прийти за тим усім самому до Києва та постояти на Почайні стільки, скільки вона простояла в царгородському порті.

В літописнім оповіданні про Святослава ще ясно брентя ноти величавої дружинної епопеї, на жаль, сильно обезбарвленої книжним переповідженням. Місцями тільки виступають фрагменти неткнені чи менше рушені його рукою:

«Кънязю Святославу възрастьшю и възмужьшю, нача воя съвокупляти многы и храбры.

Въ бо и самъ хоробръ и легокъ, хотя аки пардусъ.

Войны многы творяще, а възъ по собъ не вожаше.

Ни котла [имяше] ни мясь варя,

Ни по тонку изръзавъ конину,

или звѣрину,

или говядину —

не углехъ испекъ ядыше.

Ни шатра имяше.

Но подъкладъ постлавъ, и сѣдло въ головахъ,

[Тако почиваше]

И посылаша къ странамъ глаголя: «Хочю на вы ити».

В ламаних скобках додаю, що приблизно могло бути з огляду на загальний характер ритму, а в круглих те, що додано, мабуть, літописцем для пояснення:

«Прииде Святославъ Переяславцю и затворишася Болгаре въ городъ.

И изльзоша Болгаре на съчу противу Святославу, и бысть съча велика, и одоляху Болгаре.

И рече Святославъ воємъ своимъ: «Уже намъ сѣдъ пастя! Потягнѣмъ мужскы, братие и дружино!»

И къ вечеру одолѣ Святославъ, и възя градъ копьемъ, и рече: «Се городъ мой!»

И посла къ Грекомъ, глаголя: «Хощю на вы ити, и възяти градъ вашъ, яко и сий».

И рѣша Греци: «Мы не дужи противу вамъ стата, но возми дань на насъ [на себе] — и на дружину свою.

Повѣжете ны, колько васъ, да вдамы по числу на главы». И рече имъ Святославъ: «Есть насъ 20 тысящъ». И пререче 10 тысящъ — бѣ бо Руси 10 тысящъ только. И пристройша Греци 100 тысящъ на Святослава, и не даша дани. И поиде Святославъ на Греки, и изидоша противу Руси. Видѣвше Русь, убояша ся зѣло множества вои. И рече Святославъ: «Уже намъ нѣкамо ся дѣти, волею и неволею стати противу!

Да не посрамимъ землѣ Русьскыѣ, но ляжемы костыми. Мъртвыи бо срама не имамъ, Аще ли побѣгнемъ, срамъ имамъ! Не имамъ побѣжати, но станемъ крѣпко, [Станите крѣпко вси], азъ же предъ вами поиду, Аще моя глава ляжетъ, то промыслите собою!» И рѣша вои: «Идеже глава твоя, ту и своя главы сложимъ!» И исполчиша ся Русь и Греци противу, и бысть съча велика, И сразиста ся полка, и оступиша Греци Русь, И одолѣ Святославъ, и бѣжаша Греци. И поиде Святославъ къ граду, воюя и грады розбивая (иже стоятъ пусти и до днешняго дне) И посла царь, глаголя сице: «Не ходи къ граду, възьми дань на насъ, еже хошеши». (За маломъ бо бѣ не дошелъ Цареграда). И даша ему дань. Имашеть же и за убиенныя глаголя яко: «Родъ его возьметъ». Възя же и дары многы и возвратися въ Переяславецъ съ похва- лою великою».

Се один з варіантів уже звісної нам теми про багату дань, узяту з греків.

На тему Святославової мови до дружини маємо інтересний варіант в одній редакції т. зв. «Моленія Данила»: «Яко рече Святослав, син Ольжинь, идя на Царьградъ съ малою дружиною: «Не вѣдомо ны есть, братие, ити: граду ли отъ насъ плѣнену быти, или будетъ намъ отъ града погибнути. Аще Богъ по нас, то кто на ны?» (вар.: «Якоже Богъ повелитъ, тако и будетъ»). Остання фраза може і книжного походження, але цілий фрагмент може бути відгомонам якоїсь старої епічної традиції.

Щодо епізоду, який читається в теперішнім літописнім оповіданні, про те, як цар випробував вдячу Святослава, посилаючи йому різні дарунки, то ми знаємо його як самостійну епічну тему, котра приходить між іншими і в наших величальних піснях. Шахматов вважає се за «вставку» котрогось з пізніших редакторів; в дійсності се сполучення мотивів могло походити і від першого укладчика, але пробу вдачі Святослава, мабуть, треба вважати за самостійну тему, прилучену до основного епосу про Святославові походи. Паралелю маємо в оповіданні про Олега, котрого греки хочуть спокусити на їжу і вино, що виносять йому на знак покори з Царгороду, але мудрий Олег не приймає його, «бѣ

бо устроено съ отравою». Лицарський Святослав так само не спокушається на багаті дарунки і переконує греків в неминучості покори:

Съзва царь въ палату бояры своя и рече имъ: «Что створимъ, яко не можемъ стати противу ему?» И ркоша ему бояре: «Посли къ нему дары, искусимъ і, любезнивъ ли есть злату или паволокамъ?» Послаша къ нему злато и паволокы, и мужа мудра,— рѣша ему: «Глядай взора его, и лица его, и смысла его». Онъ же вземъ дары и прииде къ Святославу. И повѣдаша Святославу, яко придоша Греци съ поклономъ, и рече: «Въведите я сѣмо». И придоша и поклонишася ему, и положиша предъ нимъ злато и паволокы. И рече Святославъ, прочъ зря, отрокомъ своимъ: «Схороните!» Они же придоша ко царю, и съзва царь бояре. Рѣша же посланни, яко «Придохомъ к нему и вдахомъ дары, и не возрѣ на ня, и повелѣ схоронити». И рече единъ: «Искусн и еще, пошли ему оружье». Они же послушаша его и послаша ему мечъ и ино оружье. И принесоша ему мечъ, онъ же примъ, нача хвалити и любити и цѣловати царя. Придоша опять ко царю и повѣдаша ему вся бывшая. И рѣша бояре: «Лють сей мужъ хоцетъ быти, яко имѣнья не брежетъ, а оружье емлетъ. Имися по дань!»

Інший епос про Святослава, навпаки, ставиться до його военных подвиговъ більш критично. Коли перший величає Святослава з становища мандрівного дружинного лицарства, сей другий осуджує його діло з становища інтересів землі. Святославова охота до авантур, до багатих чужих країв, і занедбування своєї батьківщини не подобається тим кругам, де складався сей другий. Сама собою приходить на думку аналогія з засудом хапчивості Ігоря в його відносинах до деревлян, зазначеним вище, і насувається питання: чи не з того ж джерела, зв'язаного з конкуренцією Свенельдового роду з Ігоревим, виходить і ся критика ¹.

Поки Святослав воює в Болгарії, прийшли на Русь печеніги і обступили Київ, так що з великою бідою вдалось устояти против них:

«И послаша Кияне къ Святославу глаголюше: «Ты, княже, чужей земли ищешь и блюдешь, а своєю ся лишивъ. Мало насъ не възяша Печенѣзи, и матеръ твою и дѣтй твоихъ. Аще не поидеши ни оборониши насъ, да пакы ны возьмутъ. Аще ти не жаль отчины своєю, ни матере стары суши, и дѣтй своихъ?»

Святослав послухав сього докору, прибув до Києва і відігнав печенігів, але ся очевидна гроза, яка насувалась на Русь від степу, не зробила його більш дбалим про свою вітчину. «Жалував» біди, яка сталась від печенігів, але таки сам лишитися і стерегти Києва не хотів:

¹ Я вказав на різницю сих двох оцінок в Історії, I, с. 459. Шахматов здогадувавсь, що перша, більш панегірична, походить з болгарського джерела, друга — більш холодна і критична — з місцевого, руського. Я вказав там на повну неправдоподібність такого болгарського джерела.

«Рече Святославъ къ матери своей и къ боярамъ своимъ: «Не лю-бо мы естъ Киевѣ быти, хошю жити Переяслави на Дунаи, яко то естъ среда земли моея, яко ту вся благая сходятся: отъ Грекъъ злато, паволокы, вина, оwoшеве разноличныя, ис Чехъ же изъ Угоръ сребро и ко-мони, изъ Руси же скоро и воскъ, медъ и челядь».

Ледве вдається його намовити, щоб зівстався поховати матір, що разболілась смертельно. Ледве поховавши, роздав волості синам і пішов назад до Болгарії. Розгромивши болгар і греків, рішається іти на Русь тільки на те, щоб звідти привести більше дружини для забезпечення своїх нових позицій:

«Видѣвъ же мало дружини своєю, рече въ собѣ: «Єда како прельстивше избиють дружину мою и мене». Бѣша бо мнози погibli на полку. И рече: «Понду въ Русь, приведу боле дружины». И поиде въ лодняхъ».

Пізніший редактор літопису, котрому впали до рук умови київських князів з Візантією і треба було вставити і умотивувати умову Святослава з Цімісхієм, вкладає йому в уста розважніші міркування: Святослав уважає, що по тім як греки згодились йому давати дань, сим можна й задовольнитись і зістатись на Русі, «коли ж [цар] не буде давати дані правильно, то, зібравши більше війська, знову підемо з Русі на Царгород». Але се розминається з характеристикою епічної традиції, в котрій Святослав, як і Ігор, гине жертвою захланності:

«Послаша Переяславъци къ Печенѣгомъ глаголюще: «Се идеть вы Святославъ въ Русь, вземъ имѣние много у Грекъ и полонѣи бещисленѣ, съ маломъ дружины». Слышавше же Печенѣзи заступиша пороги. И рече ему воевода отень Свѣнгельдъ: «Поиди, княже, на конихъ около, стоять бо Печенѣзи в порозѣхъ». И не послуша его и поиде въ лодьяхъ. И приде Святославъ къ порогамъ, и не бѣ лѣзѣ проити порогъ. И ста зимовати в Бѣлобережьи. И не бѣ у нихъ брашна уже, и бѣ гладъ великъ, яко по полугривнѣ голова коняча. И зимова Святославъ ту. Веснѣ уже приснѣвъши, поиде Святославъ въ пороги. И нападе на нь Куря, князь печенѣжский. И убиша Святослава, възьяша главу его, и въ лѣбѣ его съдѣлаша чашю, оковавъше лобъ его, и пияху в немъ».

Пізніші історичні збірники розвивають сю тему — чи на підставі якоїсь писаної традиції, нам досі не звісної, чи влучно потрапляють в тон старого епосу. На чаші, зробленій з черепа Святославого, зроблено напис: «чюжихъ ища, своя погуби». Чашу переховують донині в скарбі князів печенізьких, і молоді п'ють з неї на весіллях, в коморі, примовляючи: «Який сей чоловік був, котрого се череп, такий нехай буде і той, що родиться від нас».

І так знов тут виступає антитеза мудрого Свенельда, який таки урятував свою дружину, промкнувши на конях

до Києва, і нерозважного, захланного Святослава, який пожалував кинути свої багажі, забрані від греків і болгар багатства, і марно згинув з своєю дружиною, зоставивши тільки славу сліпої хоробрості і авантюричності. Вона дає нам ключ, відки йде ся критика Святославової діяльності і взагалі критичне освітлення політики київської династії.

В сю історію входить епізод з іншого епічного циклу — русько-печенізьких відносин, хронологічно перший в тім роді. Мотив — малолітній богатир. Як ми знаємо, він незвичайно популярний в усній поезії і в літописній традиції представлений цілим рядом фрагментів. Сей перший епізод в літописі приложений до часів Святославової війни в Болгарії, але се зв'язок доволі механічний, правдоподібно, зроблений самим літописцем. Справедливо завважено, що печеніги в сім епізоді сподіваються приходу князя з-за Дніпра, зі сходу, а не від полудня, з Болгарії: коли за Дніпром дружина почала трубіти, печеніги думають, що се йде князь. Чи в епосі розумівся Святослав, чи взагалі князь, се теж може бути всяко.

Тема оповідання — перехитрення дурних печенігів, які застудили Київ в дуже трудній хвилі, зовсім безборонним, але випустили з рук. В оповіданні сполучаються два мотиви, окремі і самостійні — хитрощі хлопця, який пробився через печенізьке військо, і хитрощі воеводи, який умів удати наближення княжого війська і змусити сим страхом орду до відступу. Наслідком сполучення різних мотивів виїшли деякі непослідовності в фразеології, які стараюся усунути:

«Оступиша Печенъзи градъ вѣ силѣ велицѣ, бещисльно множество около града. И не быше лъзѣ из града вылѣзти, ни вѣсти послати. Изнемогаху людѣе глады и водою — не быше лъзѣ коня напоити на Лыбеди Печенъгы [через печенігів]. Собравшеса людѣе оная страны Днѣпра в лодьяхъ, об ону страну стояху, и не бѣ лъзѣ внити вѣ Киевъ ни единому ихъ, ни из града к онѣм. И вѣстужиша людѣе вѣ градъ и рѣша: «Нѣсть ли кого, иже бы могъ на одну страну донти и рещи имъ: «Аще не подступите завтра, предати ся имама Печенъгомъ». И рече единъ отрокъ: «Азъ преиду». И рѣша: «Иди». Онъ же изиде изъ града с уздою и ристаше сквозѣ Печенъгы и глаголя: «Не видѣли коня никтоже?» Бѣ во умѣя печенъжскы и мняхуть ѣ своего. И яко приближися к рѣцѣ, свергъ порты сунуся вѣ Днѣпрѣ, и побреде. Видѣвши же Печенъзи устремшася на нь стрѣляюще его и не могоша ему ничтоже створити. Они же видѣвше с оная страны и приѣхаша в лодыи противу ему и взяша ѣ в лодыю ѣ привезоша ѣ къ дружинѣ. И рече имъ: «Аще не подступите завтра къ городу, предати ся хотять людѣе Печенъгомъ».

Наступає друге оповідання, логічно досить слабо зв'язане з попереднім. Героєм виступає воевода задніпрянського війська Претич, який думає не про те, як би визволити від

голоду і згаги обложеною людністю, а тільки — вирятувати княжу родину:

«Рече же воевода их Претичь: "Подступимъ завтра в лодяхъ и попадше княгиню и княжичъ, умчимъ на сю страну. Аще ли сего не створимъ, погубити ны иматъ Святославъ". Яко бысть завтра, всѣдше въ лодыи противу свѣту и вѣструбиша вельми. И людье въ градъ кликнуша. Печенѣзи же мнѣша князя пришедша, побѣгоша разно отъ града. И изиде Ольга со унуки и с людми к лодьямъ.

Видѣвъ же се князь печенѣжский, вѣвратися единъ къ воеводѣ Претичю и рече: "Кто се приде?" И рече ему: "Людье оная страны". И рече князь печенѣжский: "А ты князь ли еси?" Онъ же рече: "Азъ есмь мужъ его, и пришель есмь въ сторожѣхъ, и по мнѣ идетъ полкъ со княземъ, бес числа множество". Се же рече грозя имъ. Рече же князь печенѣжский ко Претичю: "Буди ми другъ". Онъ же рече: "Тако створю". И подаста руку межю собою. И вѣдасть печенѣжский князь Претичю конь, саблю, стрѣлы. Онъ же дасть ему бронѣ, шить, мечъ. И отступиша Печенѣзи отъ града".

Далі останки Свенельдової епопеї переплітаються з епічною традицією про усобицю Святославичів. Кілька окремих тем виступають зовсім виразно, але розмежувати їх нелегко; під руками книжників-редакторів вони стратили занадто багато і звелись не раз до голих схем.

Свенельдова епопея відчувається в сих епізодах:

Свенельдич Лют на ловах стрівся з Святославичом Олегом, князем деревським, і довідавшись, що се Свенельдич, Олег убив його. Свенельд, що став першим воеводою Ярополка по смерті його батька, бажаючи відомститися за смерть сина, намовляв Ярополка на Олега: йти на нього походом і забрати його волость. Ярополк справді пішов походом на Деревську землю. В битві під Вручим Олега погромлено, і сам він згинув, упавши з мосту в рів, серед стиску, який стався на мості¹. Коли Ярополк довідався про се, він велів розшукати бодай трупа його. Зрана і до полудня

---

¹ Ся катастрофа на мості дала привід зв'язати з сим епізодом билнну історію про Вольгу, котрого дружина, «силушка великая», погинула на «поддѣльныхъ мосточках», пороблених мужиками гуршівськими, як він пішов добувати від них «получку»: «мосточки всѣ надломилися», і «сила вся въ рѣченькѣ подвалялася» (Пѣсни, собр. Рыбниковымъ, I, ч. 4). Безсонов, видаючи сю билну, висловив здогад, що тут мова про Олега Святославича, і город Гуршівець (вар. Гурчевець, Куржевецъ і т. д.) — се літописний Вручий (Овруч). Далше пішли, розвиваючи сю гіпотезу, Квашнін-Самарін і Шахматов: городи, отримані Вольгою від Володимира: Гурчевець, Оріховець і Крестьяновець — вони толкували як Вручий, Корчеськ і Коростень і підтримували гадку про зв'язок билниного оповідання з історією Олега Святославича. Я, можливо, ще повернуся до сього здогаду, тут тільки зазначу ідейний зв'язок сього епізоду з епосом про деревлян і Свенельда в мотиві про відпор, який ставиться людністю княжій дружині при зборі дані,—я вказував на се в своїх раніших працях.

витягали трупи з рову, і нарешті, на самім споді, знайшли тіло Олега, винесли й положили на коврі. І прийшов Ярополк, плакавсь над ним, і сказав Свенельдові: «Бачиш, сього хотів ти?»

В старшій версії літопису історії про смерть Люта нема, ініціатором походу на Олега, нічим не мотивованого, являється злий геній Ярополка, воевода Блуд, він підбиває його на Олега, а потім зраджує для Володимира. Очевидно, пізніший редактор, щоб умотивувати війну з Олегом, використав Свенельдову епопею, яка продовжувала сим епізодом історію старої ворожнечі двох династій. Але кінець її для нас пропав. Дослідники, старші і новіші, досить дотепно пробували її зв'язати з історією Володимира і його перемоги над Ярополком: Малуша, мати Володимира, і Добриня, її брат і опікун, за поміччю різних кон'юктур і поправок літописного тексту робилися дітьми Мала, князя деревського, або Мстиші Свенельдовича, і Володимир, Свенельдів внук по матері, в останнім рахунку, убиваючи Ярополка, убійника Олегового, ставав ніби месником покривдженої Деревської землі і Свенельдової династії. Але все се занадто гіпотетичне¹.

Поетичні твори Володимирового циклу. Війна Ярополка з Олегом в кожному разі служить прелюдією першого Володимирового виступу. Вона накликає на Ярополка похід Володимира: він злякавсь, що за Олегом прийде черга і на нього, тому заздалегідь вибрався за море: шукати варязької помочі на Ярополка. Як в дійсності, з історичного становища, треба розуміти сей конфлікт, про се я говорив на іншій місці і тут не вважаю потрібним повторяти. Зовсім справедливо помічено було, що на представлення сеї уособиці Святославичів вплинула пізніша і свіжіша в пам'яті літописців уособиця Володимировичів: побивання братів Святополком, роля Ярослава новгородського як конкурента київського «збирача земель» і т. д. Се відчувається в характеристиках і стилізації. Чорною фігурою того епосу, про котрий хочу говорити, виступає фігура Блуда, як в пізнішій уособиці вся чорнота зібрана на Святополку. Епос, очевидно, мав завданням змалювати постать такого злого дорадника-погубителя, одного з таких, «котрі, прийнявши від князя або господина честь або дари, мислять на голову і пагубу свого князя», як се пояснює літописець в своїм коментарі до своїх витягів з сього епосу (коментар сей, розуміється, упускаю):

¹ З старшої літератури статті Прозоровського і Срезневського в «Заянских Петерб. акад.», т. V, з новішої — згадані праці Шахматова (с. 135). Про сі згоди в Історії, I, с. 469—470.

„Приде Володимерь Къеву съ вои многы, и не може Ярополкъ стати противу. И затворися в Къевъ с людьми своими и съ Блудомъ. Володимерь же посла къ Блуду съ лъстью глаголя: "Поприй ми! аще убию брата своего, имѣти ты хощу в отца мѣсто, и многу честь возмеши отъ мене. Не азъ бо почаяхъ братию бити, но онъ, азъ же того убоявся придохъ на нь». И рече Блудъ къ посломъ Володимеремъ: "Азъ буду тобѣ в сердце и в приязньство». Сълаше къ Володимерю часто, веля пристряпати къ граду бранию, а самъ мысля убити Ярополка. Гражаны же не бѣ лъзѣ убити его. Блудъ же не възмогъ, како бы убити ѳ, замысли лестню, веля ему не излазити на брань изъ града. Лъстяче же рече Блудъ Ярополку: «Кыяне слются къ Володимеру глаголюще: "Приступай къ граду, яко предамы ти Ярополка!" Побѣгни за грады!" И послуша его Ярополкъ, избѣгъ предъ нимъ затворися въ градъ Родъни на устьи Ръси. А Володимерь вниде въ Къевъ и осѣде Ярополка въ Родъни. И бѣ гладъ великъ въ немъ, и есть притча до сего дня: "Бѣда акы в Родъни".

И рече Блудъ Ярополку: «Видиши ли, колько вой у брата твоего? Нама ихъ не пребороти! Твори миръ съ братомъ твоимъ». Лъстя подъ нимъ се рече. И рече Ярополкъ: «Такъ буди! И посла Блудъ къ Володимеру сице глаголя, яко «Сбытѣся мысль твоя, яко приведу къ тобѣ Ярополка и пристрой убити ѳ». Володимерь же то слышавъ въшедъ въ дворъ теремный отень, сѣде тутъ съ дружиною своею. И рече Блудъ Ярополку: «Понди къ брату твоему и рци ему: "Что ти ни вдаси, то азъ приму!" И поиде Ярополкъ. Рече же ему Варяжко: «Не ходи, княже! убиють тя! побѣгни въ Печенѣги и приведеши вои». И не послуша его. И прииде Ярополкъ къ Володимеру. Яко полѣзе въ двери, подѣяста ѳ два Варяга мечема подъ пазусъ, Блудъ же затвори дверь и не да по немъ ити. И тако убиень бысть Ярополкъ.

Варяжко же видѣвъ, яко убиень Ярополкъ, бѣжа съ двора въ Печенѣги и много воева на Володимера съ Печенѣгы. И едва приводи ѳ заходивъ къ нему ротъ».

Літописне переповідження сього епосу «про лъстивого Блуда і вірного Варяжька», в багатьом аналогічного до пізнішої історії убивства Бориса і його вірного отрока Георгія, в теперішнім викладі перебите іншою епічною історією чи, властиво, фрагментом з великого і цікавого циклу «Володимирових сватань», а саме історією його війни за полоцьку княжну Рогнідъ. Се пізніша вставка, яка зовсім механічно перериває розвій оповідання. В цілості повість читається в суздальськiм збiрнику під р. 1128, з нагоди конфлікту Мстислава Вел. (Мономаховича) з полоцькими князями:

«О сихъ же Всеславичехъ сице есть, яко сказаша вѣдушии: Яко Рогволоду держашю и владѣшю и княжашю Полотъскую землю, и Володимеру сущю Новѣгородъ, дѣтську сущю еще и погану, и бѣ у него уй его Добрыня воевода, хороборъ и наряденъ муж. И съ посла к Роговолоду и проси у него дщере за Володимера. Онъ же рече дѣщери своей: «Хоцеши ли за Володимера?» Она же рече: «Не хочу розути робиича, но Ярополка хощу». Слышавъ же Володимерь разгнѣвася о той рѣчи, оже рече: «Не хощу я за робиича». Пожалися Добрыня и исполнися ярости. И поемъше вои идоста на Полтескъ и побѣдиста Роговолда. Рогъволодъ же вбѣже в городъ. И приступивъше к городу и взяша городъ, и самого [князя Роговолода] яша и жену его и дщерь его. И Добрыня поноси ему и дщери его — на-

рекъ ей робичича. И повелъ Володимеру быти с нею предъ отцемъ ея и матерью. Потомъ отца ея уби, а саму поя женъ и нарекоша ей имя Горислава. И роди Изяслава [батька полоцької династії].

Поя же лаки [Володимир] ины жены многа и нача ей негодовати. Нъколи же ему пришедшо к ней и усунувшо, хотъ [Рогнідь Володимира] заръзати ножемъ. И ключися ему убудитися, и я ю за руку. Она же рече: «Сжалилася бяхъ, зане отца моего уби, и землю его полони, мене дѣля, и се нынѣ не любиши мене и съ младенцемъ симъ». И повелъ ей устроитися во всю тварь цѣсарьскую, якоже в день посяга [подружа] ея, и сѣсти на постели свѣтль в храминѣ, да пришедъ потнеть ю. Она же тако створи и давши мечъ сынови своему Изяславу в руку нагъ и рече: «Яко видеть ти отецъ, рци выступи: "Отче! еда един мнишися ходя?" Володимеръ же рече: «А хто тя мнѣль сдѣ?» И повергъ мечъ свой и созва боляры и повѣда имъ. Они же рекоша: «Уже не убий ея, дѣтяти, дѣля сего, не въздвигни отчину ея и дай ей с сыномъ своимъ». Володимеръ же устрои городъ и да има, и нарече имя городу тому Изяславль.

И оттоль мечъ взимають Роговоложи внуци противу Ярославлимъ внукомъ».

Як бачимо, се одна з найкращих, найбільш повних і суцільних епічних парафраз. Розуміється, форма страчена і колористика також, але тема віддана досить повно, включно до сього закінчення, яке пояснює завдання сього епосу — об'яснити традиційну ворожнечу династії Ярослава Київського й Изяслава Полоцького (до речі, пояснення, яке не дуже рахується з княжою генеалогією, бо Ярослав був таким же сином Рогніди і внуком Роговолода, як і Изяслав полоцький). Сей мотив зв'язувано з завзятою боротьбою з полоцькими князями, поведеною Мстиславом Великим в 1120-х рр., оповідання вписано до літопису під 1128 р., очевидно, в зв'язку з сею боротьбою, але воно, розуміється, старше, про се свідчить уже те, що початок його, в коротшім викладі, але з буквральними подібностями, ввійшов уже до оповідання про усобицю Святославичів, в одній з останніх редакцій «Повісті временних літ», себто не пізніше другого десятиліття XII в. Вступ оповідання інтерпретовано як поклик на поетів-співців (відушії — грецькі «аойди»: співці-поети, буквально те саме, що «відуші»), хоча більше в такім розумінні се слово не приходить. З-поміж билинних варіантів найбільше подібності вказувано в билині про добування Володимирові жінки Добринею і Дунаєм: в деяких варіантах її Добриня ще грає головну ролю, в інших його відсунув на другий план Дунай, ставши взагалі центральною фігурою билини, так що сама Володимирова женьця відійшла назад перед трагічною долею Дуная. Через се взагалі сей билинний варіант має тільки дуже загальні подібності з епопеею Горислави. З німецького епосу вказувано на подібності сватання різних варварських королів в Кудруні, в Тідрек-сазі, в Нібелунгах і т. зв. поемах лом-

бардського циклу, однак ці подібності більше належать до ролі свата, ніж самого жениха, що являється центральною фігурою в історії Горислави¹. В варіантах, переказаних літописом, постать Володимира в усім циклі легенд, з ним зв'язаних, все-таки домінує доволі виразно; поруч нього впливова і активна фігура Добрини, його пістунга і дорадника, грає другорядну роль. Пізніше ця постать, очевидно, розщеплюється, роля Добрини ділиться між різними «хоробрими», а Володимир стає все більш пасивною і декоративною фігурою. Про це будемо говорити далі, в огляді билинної традиції.

Інші історії з циклу Володимирових сватань в літописі не заховали такої свіжості. В тій формі, як ми тепер читаємо їх в «Повісті врем. літ», перед нами дуже збитий і стертий, а при тім дуже складний комплекс різних епічних мотивів, фрагментів і простих ремінісценцій. Очевидно, книжники і редактори літопису кілька разів переробили його, і тепер тяжко визнатися в тім, як виглядав сей матеріал сам по собі.

Новіші дослідники багато працювали над ним, почавши особливо від тисячоліття охрещення 988 р., щоб витиснути звідси найбільше фактичних подробиць. Новішими часами дав нову притоку сим студіям ак. Шахматов своєю пробою реставрації в первіснім виді того, що він назвав «Корсунською легендою»². Він приймав при тім, що редактори літопису компіювали і комбіювали, маючи вже книжне оброблення традиційного епічного і легендарного матеріалу, так що сей матеріал пройшов принаймні двічі через книжну реторту, дуже багато при тім стративши і в змісті і в характері. Над сим ще, дійсно, буде багато праці. Не входячи в подробиці, я зазначу тільки головніші теми сього к н и ж н о г о циклу легенд про Володимира:

Незвичайне залася Володимира до жінок. В літописі заховались тільки деякі сухі тези, препаровані книжником. Вчисляючи кілька жінок і синів Володимира, він завважає:

«Бъ Володимерьъ побъженъ похотью женьскою, и быша ему водимья [жінки] — наложьницъ бѣ у него 300 Вышегородѣ, а 300 Бѣлѣгородѣ, а 200 на Берестовѣ в селци еже зовуть Берестовое: и бѣ несуть блуда, приводя к собѣ мужьскыя жены и дѣвицѣ расгляя».

Може бути, що сюди ж належить і історія про те, як він забрав Ярополкову жінку, хоч, вважаючи на різні подро-

¹ Кирпичниковъ. Поэмы ломбардскаго цикла, 1874; Халанскій, Велікорусскія былины кіевскаго цикла, 1885; Лобода, Русскія былины о сватовствѣ, 1904.

² Корсунская легенда, в II т. «Сборника на честь Ламанского», 1904; інша література і критичні замітки до неї в Іст. Укр., I, 3 вид.

биці, її скорше можна зв'язати з історією Святополкових злодійств, як дідично обтяженого злочинця.

Похід Володимира по грецьку царівну. Його вступною прелюдією стає облога Корсуня. Але згодом ся облога сама стає центром епосу, до певної міри чимсь паралельним до облоги Пересічна. Володимир обступає місто й заповідає грекам, що буде стояти хоч би й три роки, греки не слухають і борються, хоча й знемагають. Володимир велить сипати великий вал під містом, щоб перейти мури,— греки ночами крадуть насипану землю й виносять до міста. В поміч приходить корсунський піп Анастас, який поучує Володимира перейняти воду, що йде до міста рурою. Володимир велить перекопати руру, і тоді «людье изнемогаша водною жажею и предашася».

Київські книжники розробили сей варіант в зв'язку з історією охрещення Володимира, і в такій формі ми маємо його в літописі. Володимир обіцяє охреститись, коли йому вдасться здобути місто за поміччю Анастаса; ставить церкву на тій землі, яку сипали корсуняне, крадучи з його валу; Анастас потім стає на чолі київської церкви, заснованої Володимиром.

Інший варіант, більш свобідний від сих побожних рук, захований в різних пізніших збірниках, оповідає сю корсунську історію як епізод Володимирових сватань, зв'язуючи її з «блудною ненаситністю» Володимира (котра кінець кінцем, божим судом, під рукою книжника, приводить Володимира до правдивої віри). «Володимир був блудник», мав стільки і стільки жінок, стільки і стільки сот підложниць — те, що бачили ми вище. «І послав воеводу свого Олега («князя Олега» — очевидно, пізніший додаток) до корсунського князя просити за себе доньку його. Князь же корсунський дуже з того посміявся, «що сей поганий робить». Володимир збирає військо, бере Корсунь в облогу і стоїть під ним шість місяців. Варяженин іменем Жберн пускає з міста стрілу до варязького полку Володимира, щоб сю стрілу донесено до Володимира, а на ній написано: «Княже Володимире! Приятель твій Жберн пише тобі: Хоч будеш стояти з усім військом під городом рік і два і три, не візьмеш Корсуня, бо корабельники приходять земляною дорогою з питтям і стравою до городу». Володимир закопав сю дорогу і по трьох місяцях город мусив піддатись. «Князя Корсунського з княгинєю взяв, а дочку їх узяв до себе до шатра, а князя з княгинєю прив'язав до шатериної сохи і з їх донькою перед ними беззаконство сотворив». (Паралель до історії Рогніди). «І по трьох днях велів князя і княгиню вбити, а доньку їх

дав за боярина Жберна, з великим маетком, і в Корсуні його ж поставив намісником».

По сім наступає нова історія: «І не розпустив від себе полків, а послав воевод своїх Ольга та Жберна до Царгороду, до царя Константина і Василя просити за себе їх сестру Анну». «Коли,— рече,— не дасте її за мене, вчиню вашому городові те, що й Корсуневі». (Пор. оповідання про Святослава). Царі збирають «вселенський собор» і ставлять Володимирові, як в літописі, умовою охрещення. Володимир годиться і посилає «скорі послы». Царівна Анна приїздить до Корсуня, але Володимир зостається у власті своєї пристрасті. Перед самим охрещенням він хоче «вмалъ нѣчто беззаконіе сотворити» (вар.: «хотя безвѣріе сотворити»), очевидно, щось в стилі історій про Рогнідь і доньку «корсунського князя». Але тут мішається божа сила — «нападе на него струпие». Володимир настрашивсь, охрестивсь сам, охрестив військо, струпи з нього спали «аки рыбія чешуя», і він стає новим чоловіком ¹.

Як бачимо, під впливом спеціально корсунської легенди, культивованої в київських кругах (мабуть, передусім духовними, виведеними з Корсуня, і їх потомством, що дідично займали різні місця при церкві Богородиці, де були зложені корсунські святощі) ², корсунський епізод розростається. В різних варіантах він стає самоціллю, самостійною цілістю в ланцюгу Володимирових сватань. Поруч нього сходить на другий план, блідне і забувається інший, без сумніву, колись центральний і кульмінаційний епізод походу за царівною на сам Царгород. З одного боку, коштом його розрісся корсунський епізод, з другого боку, заслонила його пізніша легенда Мономахова.

Літописці відкинули сей похід на Царгород як вигадку нереальну. Поза літописом теж досі не стрілось скільки-небудь суцільного тексту, тільки різні натяки, які виступають з-поза Мономахової легенди. В Історії України я вказав на них, ширше не буду спинятись тут. Завважу, що ті спільні,

---

¹ Найновіші тексти з збірника XVII в. (купця Плігіна, тепер Академії Наук) видав Шахматов в праці «Корсунская легенда о крещении Владимира» (Сборникъ, посв. Ламанскому, II, 1908), з ним ще один короткий варіант. Перед тим Жданов і Халанський звернули увагу на коротку парафразу його в Володимировім житті, виданім Соболевським з одного збірника XV в.— Ждановъ, Рус. былевой эпостъ, с. 192; Халанский, Экскурсы въ область древ. рукописей.— Записки харків. університету, 1902.

² Шахматов справедливо вказав на рязанську традицію про десять поколінь Евстафія Корсунського, що були священиками при церкві Миколи Зарайського, де був поставлений образ Богородиці, привезений сим Евстафієм. Так могло бути і в київській церкві Богородиці.

загальні мотиви походу на Царгород за добичею і дівчиною, котрі в літописній традиції в їх добичній часті зв'язано з старим Олегом, але в усних варіантах (в колядках) вказують на Царгород як на таке місце, звідки особливо почесно дістати дань і д і в ч и н у,— вони по всякій імовірності зв'язувались в старій традиції також і з Володимиром. Це був, очевидно, найвищий, кульмінаційний епізод його сватань. Відти він діставав, чи, скорше, йому діставали, і царівну, і цісарські регалії, мабуть, і всякі християнські дорогоцінності.

Старий Олег, перше ніж дістав в літописі свій княжий ранг і місце в хронології, довго плавав в ролі виконавця цього походу без конкретніших означень: то як самостійний ініціатор цього походу, на свою славу і честь, то як воевода якогось князя. В старшій редакції «Повісті временних літ» він воеводою Ігоря, в згаданій редакції «Корсунської легенди» воеводою Володимира.

Халанський висловив здогад, що дещо з Олегової діяльності в ролі Володимирового воеводи перейшло потім на Eligias-a (вар.: Elegast, Elygas, Ylias, Yljas й ін.), руського князя з «Гартена» (Ногартена — Новгород), героя німецької поеми про Ортніта (першої пол. XII в.). Він виступає тут в ролі, аналогічній з роллю Добрині при Володимирі, з одної сторони, з Олеговою роллю — з другої. Eligas, вуй, найближчий міністр і помічник ломбардського короля Ортніта, разом з волхвом Альберіхом (котрого Халанський зв'язував з Вольгою-Волхвом) він помагає Ортнітові дістати доньку ерусалимського короля з кріпкого міста Судерса, котрий вони здобувають різними хитрощами і відвагою. Тідрек-сага, розроблюючи тему про короля «Гертніда» новгородського (Holmgard — Новгород), називає Ylias-a, на впаки, його сином, братом Володимира, «короля грецького», тільки не від жінки, а від підложниці. Він виступає тут як намісник Володимира в Греції, «ярл грецький»¹. Ся інтересна тема, безсумнівно, зв'язана з нашим старим епосом і висунена старим дослідником германського епосу К. Міленгофом, що ще в 1860-х рр. накликав слов'янських спеціалістів до розслідування зв'язків німецької героїчної саги з нашою традицією,— чекає ближчого розслідування ще й досі.

З другого боку, новішими дослідниками, А. М. Лободою між ін., як я вже згадав, вказаний був очевидний зв'язок

¹ Халанський, Къ исторіи поэтичскихъ сказаній объ Олеть Вѣщемъ.— Ж. Мин. Н. П., 1902, VIII, і в Archiv für slav. Philologie, т. XXV, його стаття Hias von Reußen und Hja Mуготес, з критичними замітками Ягича.

наших літописно-житійних записок про Володимирові сватання з билиною, особливо про Володимирового свата Дуная. Коли додати до сього зв'язки сеї теми з величально-колядними темами про похід і здобування дівчини з чужої землі-міста (Царгороду й ін.),— підчеркувані Костомаровим, Потебнею, Антоновичем, Драгомановим й іншими дослідниками нашої старої поезії, се дасть нам поняття про незвичайний, різносторонній інтерес сеї теми, що одними своїми варіантами входить до історії нашої книжної традиції, другими — до традиції усної та зв'язує наш епос з західноєвропейським, з одної сторони, з північнослов'янським — з другої.

Поza циклом Володимирових сватань маємо в літописній історії його походів ще кілька поетичних відгомонів:

«Иде Володимер на Радимичи. Бъ у него воевода Волчий Хвостъ, и посла Володимеръ предъ собою Волчия Хвоста. И срѣте я на рѣцѣ Пишанѣ и побѣди Радимичи Волчий Хвостъ. Тѣмъ и Русь корятся Радимичамъ глаголюще: "Пишанѣци вольчья хвоста бѣгають"».

«Воевода Волчий Хвостъ» виступає також в старім варіанті Любецької битви 1016 р. як воевода Святополків.

Костомаров в цитованій праці цитує веснянку з Старобільського повіту:

Пишано, Пишанино
По березі ходило.
Ішов вовк мимо дівок,
Усім дівкам шапку зняв,
А парубкам хвіст підняв.

Але з іменем пишан ся веснянка, здається, більше нікому не траплялась.

Далі, в оповіданні про війну Володимира з болгарами:

«Иде Володимеръ на Болгары съ Добрынею, съ уемъ своимъ, въ лодьяхъ, а Торькы берегомъ приведе на конихъ. И побѣди Болгары. И рече Добрыня Володимеру: "Съглядахъ колодникъ, у суть вси въ сапозѣхъ, симъ дани намъ не даяти, поидемъ искать лапотники!" И створи миръ Володимеръ съ Болгары, и ротъ заходиша межю собѣ, и рѣша Болгаре: "Толи не будетъ межю нами мира, оли камень почнетъ плавати, а хмель грянути"».

Елементи історичного епосу очевидні. Шахматов був висловив гадку, що як Добрыня взагалі був героєм спеціально північним, новгородським, то й се пісня новгородська, взята до «Повісті» з новгородського літопису. До сього питання про Добрыню ми ще повернемось.

Славні Володимирові пири, що стали потім центральним моментом билинного епосу, в літописі лишили деякі сліди, але сильно закрашені вже церковним елементом:

«Придоша Печенъзи к Василеву и Володимеръ с маломъ дружины изыде противу. И съступившимся и не могъ стерпѣти противу, подѣбъгъ ста подъ мостомъ, одва укрься противныхъ. И тогда обѣщася поставити церковь Василевъ святаго Преображенья, бѣ бо въ тѣ день Преображенье господне, егда си бысть съча. Избывъ же Володимеръ сего, постави церковь и створи праздникъ великъ, варя 300 варъ меду и съзываете боляры своя и посадники и старѣйшины по всѣмъ градомъ и люди многы, и роздая убогымъ 300 гривень. Праздновавъ князь дний 8 и възвращаеться Къеву на Успенье святыя Богородица и ту пакы сотворяше праздникъ великъ, съзвая бещисленное множество народа.

Слыша бо единою евангелие чтемо... повелѣ всякому потребу, питье и яденье и отъ скотницъ кунами. Устрои же и се: рекъ, яко "немощнии и болнии не могут долѣзти двора моего", повелѣ пристроити кола [вози] и въскладше хлѣбы, мяса, рыбы, овощъ розноличный, медъ в бочелкахъ, а въ другихъ квась, возити по городу въпрашающимъ имъ: "Кде болний или нищъ, не могы ходити?" — тѣмъ роздаваху на потребу.

Се же пакы творяше людемъ своимъ: по вся недѣля устави на дворѣ въ гридницѣ пирь творити, и приходити боляромъ, и гридемъ, и соцьскимъ, и десяцьскимъ, и нарочитымъ мужемъ, при князи и безъ князя. Бываше множество отъ мяса, отъ скота и отъ звѣрины, быше по изобилью отъ всего. Егда же подпѣхуться, начинахуть роптати на князь глаголюще: "Зло есть нашимъ головамъ, — да намъ ясти деревяными лжицами, а не сребряными". Се слышавъ Владимиръ повелѣ исковати лжицъ сребряны ясти дружинѣ, рекъ сице, яко: "Сребромъ и златомъ не имамъ налѣзти дружины, а дружиною налѣзу сребро и злато, якоже дѣдъ мой у отецъ мой донскася дружиною злата и сребра"».

В сій останній частині дружинно-епічний стиль виступає досить яскраво, тим часом як в першій традиції про Володимирову милостиню і його гомеричні пири (сі 300 вар меду, очевидно, належать епічній традиції) вже явно спрепаровані в релігійно-дидактичній дусі.

Краще заховались дві інші епічні теми — про переяславського кожем'яку і про білгородський кисіль:

«Печенъзи придоша по оной странѣ отъ Сулы, Володимеръ же поиде противу нихъ, и срѣте я на Трубежи на сей сторонѣ, кде нынѣ Переяславль. И ста Володимеръ на сей сторонѣ, а Печенъзи на оной, и не смяху си на одну сторону, ни они на сю.

И приѣха князь печенъжскый к рѣцѣ, возва Володимера и рече ему: «Выпусти ты свой мужъ, а я свой, да ся борета, — да аще твой ударить моимъ, да не воюемъ за три лѣта, аще ли нашъ мужъ ударить, да воюемъ три лѣта». И разидостася разню.

Володимеръ же приде въ товары и посла бирчи по товаромъ глаголя: «Нѣту ли такого мужа, иже бы си ялъ з Печенъжиномъ?» И не обрѣтесе никдѣ же. Заутра приѣхаша Печенъзи и свой мужъ приведоша, а у нашихъ не бысть. И поча тужити Володимеръ, сля по всѣмъ воемъ.

И приде единъ старъ мужъ ко князю и рече ему: «Княже, есть у мене одинъ сынъ дома, менший: я с четверми есмь вышелъ, а онъ дома. Отъ дѣтства его нѣтъ кто имъ ударилъ. Единою бо ми сварящю, оному же мьнущю усние [кожу], разгнѣвався на мя, преторже чере-

вни руками». Князь же се слышавъ радъ бысть и посла по нь борзо, и приведоша ѥ ко князю. И князь повѣда ему вся. Сей же рече: «Княже, не вѣдѣ, могу ли со нь. Да искусятъ мя! Нѣту ли быка велика и сильна?» И налѣзоша великъ и силенъ. И повелѣ роздражнити быка. Возложиша на нь желѣза горяча и быка пустиша. И побѣже быкъ мимо ѥ, и похвати быка рукою за бокъ, и выня кожу с мяся, елико ему рука зая. И рече ему Володимерь: «Можешися съ нимъ бороти».

И наутрия придоша Печенѣзи, почаша звати: «Нѣсть ли мужа? Се нашъ dospѣлъ!» Володимерь же повелѣ тои ноци обещися въ оружие. И приступиша ту обои. Выпустиша Печенѣзи мужъ свой. Бѣ бо превеликъ зѣло и страшень. И выступи мужъ Володимерь, и узрѣ Печенѣжинъ и посмѣяся: бѣ бо середній тѣломъ. И размѣривши межи обѣма полкома, пустиша я к собѣ. И ястася и почастася крѣпко держати. И удави Печенѣжина в руку до смерти и удари имъ о землю. И кликнуша, и Печенѣзи побѣгоша. И Русь погнаша по нихъ съкущи и прогнаша ихъ.

Володимерь же радъ бывъ заложил городъ на бродѣ томъ и нарече ѥ Переяславль, зане перея славу отрокъ тѣ. Володимерь же великимъ мужемъ створи того и отця его. Володимерь же възвратися въ Къевъ с побѣдою и съ славою великою».

Давно вказано на споріднення сього епосу з казкою про Кирила Кожем'яку, що розривав зпересердя по дванадцять шкір в руках і на заклик князя виступив на боротьбу з змієм, щоб визволити Київ від ганебної підвладності йому (див. т. 1, с. 311). З другого боку, явний паралелізм сього епосу з пізнішою піснею Бояна про поєдинок Мстислава з Редедою.

Друге оповідання — теж з печенізького циклу, про обдурених печенігів:

«Володимеру шедшу к Новугороду по верхние вои на Печенѣги, увѣдаша Печенѣзи, яко князя нѣту, придоша и стаха около Бѣлагорода. И не дадаху вылѣзти из города, и бысть гладъ великъ в городѣ. И не лѣзъ Володимеру помочи, и не бѣ лѣзъ понти ему, еще бо ся бяхуть не собрали к нему вои, Печенѣгъ же бѣ множество много.

И удолжиша остояче градъ¹, и бѣ гладъ великъ, и створиша вѣче в градѣ люди и рѣша: «Се хочемъ помрети отъ глада² и отъ князя помочи нѣтъ. Да лучше ли вы умрети? Вдадимся Печенѣгомъ — да кого ли оживять кого ли утвертвлять! Уже помираемъ отъ глада!» И тако совѣтъ створиша.

Бѣ же единъ старецъ не былъ на вѣчѣ томъ и вѣпроша: «Что ради вѣче было?» И повѣдаша ему, яка утро хотятъся люди предати Печенѣгомъ. Се же слышавъ, посла по старѣйшины градскыя и рече имъ: «Слашахъ, яко хочете предатися Печенѣгомъ?» Они же рѣша: «Не стерпятъ людѣе голода». И рече имъ: «Послушайте мене, не предадитеся за три дни и азъ что вы велю, сотворите». Они же ради обѣшашася послушати. И рече имъ: «Сберите аче и по горсти овса или пшениць или отрубъ». Они же шедше ради снискаху. И повелѣ женамъ створити цѣжь³, в немже варять кисель. И повелѣ ископати колодязъ и вставити тамо кадъ, и налѣяти цѣжа кадъ. И повелѣ ископати другий колодязъ и вставити тамо кадъ, и повелѣ искати меду. Они же шедше взяша меду лукно, бѣ бо погребено в княжи медуши. И повелѣ росытити велми и влѣяти в кадъ в друзѣмъ колодязи.

Утро же повелѣ послати до Печенѣгы. Горожане же рѣша шедше к Печенѣгомъ: «Поиимѣте к собѣ тали [заложників] наша, а вы по-

¹ Довго стояли коло міста.

² Прийдеться пропасти з голоду.

³ Мука, зароблена водою.

идѣте, десять мужь, въ градъ, да видите, что ся дѣеть в градѣ на-шемъ». Печеньзи же ради бывше, мняще, яко предатися хотять, пояша у ннхъ тали, а сами избраша лучшиѣ мужи и послаша в градъ, да розглядають, что ся дѣеть в градѣ. И придоша в градъ, и рекоша лю-дие: «Почто губите себе? Коли можете перестояти насъ? Аще стоите за 10 лѣтъ, что можете сотворити намъ? Имѣемъ бо кормлю отъ землѣ, аще ли не вѣруете, да узрите своими очима!» И приведоша я къ кла-дезю, идѣже цѣжь, и почерпоша ведром и льяша в ладкы [горнята], и варяша предъ ними. И яко свариша кисель и поимша придоша с ни-ми к другому кладезю и почерпоша сыты, и почаша ясти сами первое, потомъ Печеньзи. И удивишася. И рекоша: «Не имуть вѣры наши князи, аще не ядятъ сами!» И людье нальяха корчагу цѣжа и сыты отъ ко-лодязя и вдаша Печеньгомъ. Они же шедше повѣдаше вся бывшая. И варяша кисель и яша князи печеньжстии и подивишася. И поемше тали своя и онѣхъ пустивше вѣсташа отъ града и в свояси идоша».

Справедливо вказано аналогічний мотив в оповіданні Геродота про облогу Мілета лідійцями: Тразібул, тиран мі-летський, велів знести все, що було хліба в місті, на майдан і засісти за пир саме в той час, коли мали прийти лідійські послы; коли лідійці довідались, що в Мілеті не тільки нема голоду, а навпаки, мілетяне пирують, вони запропонували перемир'я і залишили облогу (I, 21).

Інші відгомони поетичної творчості XI віку. Як можна бачити з наведеної вибірки, списателі старого літопису вклю-чили силу поетичного матеріалу, дуже різноманітного, хоч і дуже обезбарвленого ними, до тої перед'ярославової части-ни, для котрої у них не було більш історичних джерел. По-чинаючи від часів Ярослава, коли літопис списувався по свіжих слідах подій, в поетичних творах не було вже такої потреби, і вони використовувались в розмірах далеко мен-ших, як декоративний засіб.

Такі декоративні елементи стрічаємо вже в оповіданні про усобиці по смерті Володимира. Дещо тут іде на рахунок «Сказанія про Бориса і Гліба» чи його джерела, коли його вважати також джерелом літопису (див. вище): дещо, очевидно, в усякім разі, незалежне від нього. Тут виразно виступають елементи якогось епосу новгородського і ки-ївського. Шахматов, наново обгрунтовуючи стару традицію про надання новгородцям хартії привілеій за їх поміч в боротьбі за Київ, постарався вилучити сі новгородські еле-менти, які, по його гадці, не йдуть далі першого запануван-ня Ярослава в Києві, після Любецької битви, в 1016 р., а потім іде оповідання київське. Ся проба розділу варта ува-ги і перевірки, бо ті елементи переказу, які висувають великі заслуги новгородців для Ярослава, ідуть потім і в історії другої війни Ярослава з Святополком. Явну поетичну за-краску має оповідання про битву з поляками під Волинем

і ще більше — про битву «Летьську» (на р. Альті) — особливо в ширшій тексті, як він читається в службі Борису і Глібу:

«И поидоша противу себе, и покрыша поле Летьское обои отъ множества вой.

Бъ же пятокъ тогда, восходящю солнцю и приспѣ о тотъ чинъ Святополкъ с Печенѣгы, и съступишася обои.

И бысть съча зла, яко же не была в Руси.

И за руки емлюче съчахуся, яко по удольемъ крови тещи.

И сосупиша ся трижды и омеркоша бьющеся.

* И бысть громъ великъ и тутенъ, и дождь валикъ, и молньямъ блистанья.

* Егда же облистаху молния, бльщаху ся оружие в рукахъ ихъ. И къ вечеру одолѣ Ярославъ, и Святополкъ бѣжа».

Означене звійдкою читається тільки в службі Борису і Глібу (по тексту Іваничських міней). Воно нагадує літописне оповідання про Листвинську битву, що стоїть уже під знаком Боянових «замишленій». Відносини сих двох текстів — про битву Летьську і Листвинську — не ясні, і власне з огляду на те, що тут входить в гру Боянова традиція, питання се досить інтересне.

Як відомо, «Слово о полку Ігоревім», характеризуючи манеру і репертуар Бояна, каже, що він «пѣснь пояше старому Ярославу, храброму Мъстиславу, иже зарѣза Редедю предъ пѣлки касожьскими, красному Романови Святъславличу». Були звісні, значить, якісь пісні Боянові про Ярослава і його брата Мстислава, спеціально про його поєдинок з Редедю. Літописне оповідання про сей поєдинок сухе; Боянове оповідання, зовсім можливо, лежить під ним, але очевидно — цілком обезбарвлене:

Мъстиславу сущю Тьмуторокани, поиде на Касогы. Слышавъ же се князь касожьскій Редедя, изиде противу тому. И ставшема обѣма полкома противу себѣ, рече Редедя к Мъстиславу: «Что ради губивѣ дружину межю собою? Но снидевѣся сама бороть. Да аще одолѣши ты, то возьмеши имѣние мое, и жену мою, і дѣти моѣ, и землю мою. Аще ли азъ одолѣю, то възьму твое все». И рече Мъстиславъ: «Тако буди». И съхастася, и рече Редедя къ Мъстиславу: «Не оружиемъ ся биевѣ, но борьбою!» И яста ся бороти крѣпко. И надолзѣ борощемся нма, нача изнамагати Мъстиславъ. Бѣ бо великъ и силенъ Редедя. И рече Мъстиславъ: «О пречистая Богородице, помози ми! Аще одолѣю сему, съзижю церковь во имя твое!» И се рекъ, удари имь о землю. И вынзе ножъ и зарѣза Редедю. И шедъ в землю его взя все имѣние его, и жену его и дѣти его, и дань възложи на Касогы. И пришедъ Тьмутороканю, заложил церковь святыя Богородица, и създа ю, яже стоятъ и до сего дня Тьмуторокани».

Есть тут певні епічні подібності до Летьської битви, і ще більше — до історії переяславського поединку отрока з печенігом; але нічого з тих Боянових замишленій, котрі до-

волі яскраво схарактеризував автор «Слова о полку Ігоревім».

Більше колоритності в оповіданні про Листвинську битву (я беру ширші варіанти):

«Посла Ярославъ за море по Варягы, и приде Якунь с Варягы. И бѣ Якунь съ лѣпъ, и луда бѣ у него золотомъ истѣкана. И приде къ Ярославу, и иде Ярославъ съ Якуномъ на Мьстислава. Мьстиславъ же слышавъ изиде противу има к Листвену.

Мьстиславъ же с вечера исполчивъ дружину и постави Сѣверъ [сіверян] въ чело противу Варягомъ, а самъ ста с дружиною своєю по крилома.

И бѣше осень. И бывши нощи рябиной, бысть тьма и громъ шибае, молонья, и дождь. И рече Мьстиславъ дружинѣ своей: "Поидемъ на ня, то ны естъ корысть!" И повде Мьстиславъ и Ярославъ противу ему.

К съступиса чело. Сѣверъ съ Варягы, и трудишася Варягы съкуше Сѣверъ. И посемъ наступи Мьстиславъ с дружиною своєю и нача съчи Варягы.

И бѣ гроза велика, и съча силна и страшна:

Яко посвѣтяши молни, тако свѣтящеся оружія.

Єлико же молния освѣщаше, толико меча видяху.

И тако другъ друга убиваше.

И бѣ гроза велика

И съча зла и силна.

Видѣвъ же Ярославъ, яко побѣжаемъ естъ, побѣже съ Якуномъ княземъ варяжъскимъ, и Якунь ту отбѣже луды златое.

Мьстиславъ же о свѣтъ заутра видѣвъ лежашъ исѣчены свои Сѣверъ и Варягы Ярославли, и рече:

"Кто сему не радъ?

се лежить Сѣверянинъ, а се Варягъ,

а дружина своя цѣла!"»

Я умисно вирізнив, короткими рядками, сі місця, де найбільше чується поетичний стиль і ритм. Дає себе відчувати або якийсь покорочення (дуже стисле), або комбінування кількох епосів; воно виявляється і в різних повтореннях в опису сеї «рябиної» («горобиної») ночі, що становить найсильніше місце сього уривку. Один епос міг займатись отсим «ліпим» (гарним) Якуном в золотоканім лудані, що втеряв його, тікаючи, в битві¹. Він потім, в оповіданнях «Патерика», виступає як сеньйор боярської київської родини, з котрої походили добродії Печерського монастиря Симон Варяг і його внук Георгій тисяцький: предком її називається «князь Африканъ, братъ Якуна [с] лѣпого, иже отбѣже златы луды, біяся полком по Ярославу с лютымъ

¹ Замітки до сих текстів в Історії, II, 1 вид., с. 19—20; Шахматовъ, Разысканія, с. 223; Голубовскій, Служба св. мученикамъ Борису и Глѣбу въ Иваничской минеѣ.—Чтенія київські, т. XIV. Шахматов і тут пробує відділити текст новгородський від київського. Поправка «съ лѣпъ» замість «слѣпъ», запропонована Ламбіним, прийнята при виданні Лаврент. літопису, ним мовчки відкинена.

Мьстиславомь»: його діти, вигнані з батьківщини Якуном, прийшли потім до Києва.

Другий епос займається особливо Мстиславом і величає його незвичайне прив'язання до дружини, засвідчене таким цікавим способом в сій битві. Сей мотив повторюється в по-смертній похвалі йому, яка теж може належати до тої ж епічної традиції, зв'язаної з іменем Бояна:

«Бъ же Мьстиславъ дебелъ тълomъ, черьномъ лицемъ, великома очима, храбръ на рати, милостивъ, и любляше дружину по велику, имѣния не щадяше, ни пития ни ядения броняше».

Аналогічну фразу ми не раз потім стрічаємо в княжих характеристиках XII в., і дуже правдоподібно, що вона епічного походження.

В літописних звістках про Романа Святославича є тільки одна поетична фраза, що лунає як відгомін пісні, може, дійсно Боянної — в оповіданні про його останній похід і смерть:

И суть кости его до сего лѣта тамо лежаче,
сына Святославля и внука Ярославля.

Тема про чудодія Всеслава, оброблена також Бояном,— з його іменем «Слово» спеціально зв'язує мораль сеї історії («тому вѣшей Боянъ и прѣвое припѣвку смыслени рече: ни хытру ни горазду, ни птцю горазду суда божія не минути»),— лишила сорозмірно мало сліду в літописі. В руках її укладчиків, як ми бачили, була якась побожна повість, яка гарно оповідала історію його конфлікту з київськими князями з релігійно-морального становища, і вона позбавляла його потреби запозичатися у поетів. Тільки на початку, записуючи початок панування Всеслава (під р. 1044), котрийсь з редакторів зробив маленький екскурс в сферу поетичної традиції:

«В се же лѣто умре Брячиславъ, сынъ Изяславль, внукъ Володимерь, отецъ Всеславль, и Всеславъ, сынъ его, съде на столъ его. Єгоже роди мати отъ вѣлхванья. Матери бо родивши его, бысть ему язвено на главъ его, рекоша бо волсви матери его: «се язвено навяжи нанъ, да носить е до живота своего».— Єже носить Всеславъ и до сего дня на собѣ. Сего ради немилостивъ естъ на кровъпролитѣ».

Як бачимо, записка внесена до літопису ще за життя Всеслава (щоправда, княжив він безконечно довго, до р. 1101, і тим, можливо, скріпив переконання про своє незвичайне походження). Але постилізована вона доволі неясно, так, як би звивала докупи дві епічні теми. Одна — про надприродне уродження Всеслава, з чим могли зв'язуватися

його надприродні здібності, описані Бояном чи іншим поетом, котрого твір використаний в «Слові» і ще більше — в героїчних поемах, відгомін котрих зостав у билинах про Вольгу-Волхва Всеславовича. Друга — про чари, зроблені над Всеславом уже після уродження: у дитини була на голові «сорочка» і волхви веліли зав'язати її як магічну пов'язку, котру Всеслав носив усе життя — і через те був «немилостив на кровпролиття».

Чи єсть тут щось від Боянної поеми, не знати, і ні по чім того не видно виразно, навіть коли не дошукуватися спеціальних подібностей саме з піснею про Всеслава в «Слові о полку Ігоревім», котру вважають (декотрі) ексцерптом з Боянної поеми чи екскурсом в сферу його мотивів.

Нарешті, з засланням Олега «за море Царгороду», що сталося з початком київського володіння Всеволода (коло р. 1080), з деякою правдоподібністю зв'язується процитована «Словом о полку Ігоревім» Боянова припівка:

Тяжко ти головѣ кромѣ плечю!..

Се правдоподібно настільки, що досить добре замикає круг Боянових тем, перечислених «Словом»: Ярослав, Мстислав, Всеслав, Роман і Олег, приблизно п'ятдесятилітній круг подій — від поединку Мстислава з Редедєю до заслання Олега, те, що може держати в живій пам'яті одно покоління. Вважаю бо відкиненою наукою теорію про Бояна як абстрактне ім'я поета взагалі: Гомера, як думав колись Вєземський, якогось болгарського поета, як здогадувався Вє. Міллер, чи загалом поета-оповідача, від «баяти», складати байки, як думали інші. Ім'я се дійсно може бути епітетом тільки, що означав автора пісень, але в устах автора «Слова», чи його редактора, воно було-таки іменем, очевидно, з котрим у нього зв'язувався образ конкретного поета, з конкретним репертуаром, котрий він вичислив в «Слові» і характеризував його манеру.

Наведені ним цитати і взірці Боянових словес, в зв'язку з сею характеристикою його нахилу «розіткатися мислею по древу, сірим вовком по землі, сизим орлом під облаки», вибираючи з безконечного багатства тем («стада лебедей») щось конкретне в славу того чи іншого князя, дають нам поняття про його манеру:

Не буря соколы занесе через поля широкая —
Галичи стада бѣжать къ Дону великому

Комони ржуть за Сулою,
Звенить слава въ Киевѣ...

А коли вважати взірцем його стилю і фрагменти про Все-
слава:

На сьдьмом вѣцѣ Трояни
Врѣже Всеславъ жребій
О дѣвицю себѣ любу... —

аж до:

Тому вѣ Полотскѣ позвониша
Заутренюю рано у Святѣя Софеи в колоколы,
А онѣ вѣ Кѣевѣ звонѣ слыша,

та ще й ремінісценції Олегових часів (хоч се менш обгрун-
товане):

Сѣяшеться и ростяшеть усобицами,
Погибашеть жизнь Дажь-Божа внука... —

де дійсно є характеристичні подібності, в образах битви на Немізі і загальної руїни за Олегових часів, то се в сумі дає доволі змістовне поняття про Боянові замишленія. Широкий стиль, вибір образів з безконечного світового простору, любовання в традиційних поетичних фразах (*loci communes*) старої української творчості, перевага таких зверхніх поетичних тем над конкретним історичним змістом і доволі свобідне його трактування (тому приклад дає хронологічне переставлення подій в фрагменті про Всеслава). Так представляється манера, котрій автор «Слова» хоче протиставити більш реальний і історичний свій виклад «по былинамъ», реальним фактам сучасності, а не по гарним, але дуже «стилізованим» Бояновим замишленіям.

Порівнюючи ті вказівки, які дає «Слово», з слідами поетичного оброблення вказаних ним тем в літописі, бачимо справді деякі аналогії. Образ Листвинської битви дійсно має подібну зафарбу, як опис битви на Немізі в пісні про Всеслава. Загалом же, очевидно, літописці, використовуючи Боянові пісні, старались якнайпильніше вибрати з них конкретний історичний зміст, а обчистити з декоративних замишленій. А що того змісту, тих «билин», вживаючи виразу «Слова», в Боянових піснях було небагато, а все лежало головню в поетичнім «замишленію», то ж так мало знаходимо ми дійсно Боянового в тих переповіданнях літопису, котрі, йдучи за вказівками «Слова», ми з значною правдоподібністю можемо вважати за парафрази його пісень, тільки безмірно сухі і далекі.

Церковна поезія. Говорячи про поезію сього століття, випадало б сказати дещо про поезію церковну. Століття поширення візантійських культурних впливів в слов'янських землях були епохою високого розвитку візантійської цер-

ковної поезії, яка займала одне з перших місць в літературній творчості тої доби. З поширенням візантійської церковності в землях балканських, а потім східнослов'янських церковна поезія культивувалась тут в формах церковнослов'янських та мала величезний вплив на вироблення місцевої поетичної, літературної манери взагалі. Я вище зазначив потребу пильнішого студіювання сих впливів, досі мало досліджених і легковажених. Без відповідного їх освітлення образ старої поетичної творчості все буде неясний. Мусимо пам'ятати, що кожна письменна людина тих часів пройшла церковну науку і стояла під впливами її літературних форм, зокрема церковної, біблійної і візантійської поезії. Приклад нашого Кобзаря XIX в., котрий, при всій своїй ненависті до «візантійства» і церковності, так глибоко пересаж біблійними впливами, що несвідомо для себе починає говорити біблійним стилем, як тільки почуває потребу піднести тон своєї мови, може бути ілюстрацією всієї нашої старійшої і новішої братії, яка починала свою освіту від «блажен муж», і часто свою власну поетичну творчість починала від переспівів і наслідувань творів біблійних і церковних.

В попереднім був названий один з перших авторів слов'янських стихотворів, ученик і наступник в літературній праці св. Мефодія, Константин, єпископ словенський. У нас серед першої письменницької плеяди Печерського монастиря згадується, як сучасник Нестора, Григорій «творець канонів»¹, правдоподібно не перший з «творців» того роду, — тільки що і з його творів досі нічого напевно не відомо. Митр. Іоанна, котрого іменем надписується Служба Борису і Глібу, уважають першим митрополитом того імені, сучасником Ярослава, тому, напр., митр. Макарій вважав сю службу «найстаршим літературним твором Київської Русі»². Служба ся, звісна в кількох копіях XII в., дійсно має прикмети великої старини, хоча теж, можливо, не була най-

¹ Повість Поликарпа так вичисляє визначніших отців печерських, які виганяли бісів з вишезгаданого Никити, що необережно заглибився в студії Старого Завіту (див. вище): «Никонъ игумень, Іоаннъ иже бысть по немъ игумень, Пуминъ постникъ, Матфѣй прозорливецъ, Исакѣй святый (див. вище), Агальтъ лѣцель, Григорий чудотворецъ, Никола иже бысть послѣже епископъ Тьмутороканю, Нестеръ иже написа лѣтописецъ, Григорий творецъ кануномъ, Фектисть иже бысть епископъ Чернигову, Онисифоръ прозорливецъ». — Патерик, вид. Абрамовича, с. 201.

² Історія Русской церкви, I, с. 103. Ся «служба» — стихири і канон звісні в кількох рукописах XII в., в однім вони мають напис: «творение Іоанна митрополита русьскаго». Кілька разів публіковано виривки з них: з новгородського «обиходу церковного», списаного за «єпископа Аркадія» (1156—1163), і з служебної мінеї москов. синод. друкарні, теж

старшим твором в тім роді. Але, як найстарший досі відомий взірець старої нашої гімнології, він, в кожному разі, варт того, щоб навести з нього кілька взірців:

«Кыми похвальными вѣнцы вѣнчаемъ пѣваема,
раздѣлая телесема и совокупленая душею
вѣрнымъ людемъ теплая заступника,
земля русьскыя удобренне,
всая вселенныя наслаженне,
мужеумнымъ смысломя бѣсовскую державу разрушьшая,
Христовымъ подобиемъ — подающаго миръ и велию милость.

Кыми пѣсньными добротами украсимъ пѣваема
Романа силу имущаго на страсти доблестыма
и Давида купно ревнителя,
оба свѣтлы присно сияючи и озаряючи свѣтомъ
добродѣтели благочестивыя вся,
Христовы увѣдѣвша заповѣди божественныя
прославистася славно всѣмъ — подающаго намъ миръ и
велию милость.

Придѣте новохрещени русии собори
и видѣмъ, како без вины судъ приемлетъ мученикъ, Борисъ —
завистию братьею копиемъ тѣло его прободоша
и крови пролитие сотвориша
отъ наваженія дияволя.
Глѣбый же отъ того же брата Святополка ножемъ зарѣзанъ бысть
и межю двѣма колодами сокровень.
Но сия вѣнчаастася, а онъ бес памяти погыбе,
сия же Христа Бога молита о спасеніи душъ нашихъ.

Придѣте вси вѣрнии собори русьстии
да похвалимъ добра князя Бориса и Глѣба,
яко отчею любовию даръ воспримша,
и колики воя земля Русьскыя въ руку держаща
не противляшася брату —
оноя славы взирающа,
тѣмъ же увязоста вѣнцемъ
отъ Христа Бога и Спаса душамъ нашимъ».

Дуже старим твором нашої гімнології являється також служба св. Феодосієві, вписана в мінеї XIII—XIV в.¹, включена також до «Патерики» 1406 р.² Вона анонімна, але хто зна, чи не належить її вважати твором згаданого Григорія печерського. Навожу з неї останню пісню канона, з згаданої мінеї (москов. синод. друкарні), справляючи деякі місця на основі «Патерики»:

«Память твоя днесъ намъ яко солнце восия, преподобне, цѣлююще рану твою яко божественный кивоть, вѣрно въспѣвающе твое успенье с вышними силами, Феодосье!»

XII в. Я беру нижче наведені виривки з вид. Срезневського в «Извѣстіях акад. наукъ», X, с. 501 і дд. і з «Исторіі рус. церкви» Голубінського, I, 2, с. 429 і дд.

¹ Надруковано у Голубінського, Ист. рус. церкви, 1, 2, с. 434.

² Вид. Абрамовича, с. 138 (в ширшій формі).

Радуйся, граде Русьскыи, примъ скровище некрадомо! Отъ Бога
або помощника велика блаженнаго и заступника теплаго, божественна-
го Феодосья ты въсприять, с лики мнишьскими нынѣ веселяся.

Събрася торжество нынѣ в память твою въспѣти Господа, тобѣ
подавашаго добляя труды, яже ты претерпѣ [въ] тѣмъ и молися ему
избавити ся стаду твоему от соблазнѣ вражьихъ, еже ты стяжа мудре
молитвами твоими».